

Brood & Rozen^{2 0 0 5 / 2}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

BROOD & ROZEN 2005/2, jaargang 10

BELGIE-BELGIQUE
P.B.
9000 GENT 1
3/5327

Brood & Rozen^{2 0 0 5 / 2}

Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09) 224 00 79
Fax: (09) 233 67 11
E-mail: broodenrozen@amsab.be
Voorzitter: Herman Balthazar
Directeur: Wouter Steenhaut

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Ludwine Soubry, Paule Verbruggen

Kernredactie: Bert Boeckx, Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerd, Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Omar Van Hoeylandt, Paule Verbruggen

Redactieraad: Wouter Dambre (journalist), Eric Defoort (KUB), Hendrik Defoort (erfgoedcoördinator Cultuurstad Gent), Gita Deneckere (UGent), Maria De Waele (stafmedewerker Bijlochemuseum/STAM), Marc Hooghe (KU Leuven), Marc Jacobs (VCV), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Koen Raes (UGent), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (UGent), Guy Vanthemsche (VUB)

Vormgeving: Patricia Rau

Illustraties: Geert Bonne, Rita Calcoen, Lieve Cosyns, Rik De Coninck, Hans Mortelmans, Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Joris Van Elsen, Omar Van Hoeylandt, Mario Van Driessche, Sofie Vrielynck

Secretariaatswerk: Viviane Taeckens

Verzending en abonnementen: Vivianne Taeckens, Gwendolina Van Hoecke

Druk: Druk in de Weer, Forelstraat 35, 9000 Gent

Abonnementen en losse nummers

Individueel: 19 euro

Bibliotheken en archieven: 19 euro

Organisaties: 38 euro

Buitenland: 38 euro

Los nummer: 6 euro

Themanummer: 9 euro

Als abonnee bent u tegelijk lid van Amsab-ISG. De leden ontvangen *Brood & Rozen* en krijgen korting op de Amsab-publicaties.

Rekeningnummer: 877-1009202-27

Brood & Rozen is gedrukt op recyclagepapier

Alle illustraties behoren tot de Amsab-collectie, tenzij anders vermeld

ISSN: 1370-7477

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw (Bagattenstraat 174, 9000 Gent) verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet verwerking persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Wouter Steenhaut, directeur van Amsab-ISG.

Omslagillustratie: Karikatuur uit Hem Day, *Le châtiment de Dieu*, 1934 (bij het artikel van Willie Verhoysen)

Edito

Bijdrage

Opgemerkt

Bronnen

Den Jubilee!

Kronieken

Publicaties

Reactie

Paule Verbruggenp.

"Het slagveld van den arbeid". Arbeidsrisico
in de haven van Antwerpen rond 1900
Joris Van Elsenp. 7

De Duitse lessen. *Jacco Pekelder* p. 25

De clerus aan het kruis. *Willie Verhoysen* p. 33

Het archief van Lydia Chagoll. *Sofie Vrielynck* p. 41

De gevolgen van de fysieke opdeling van
een archief voor de archivaris en de onderzoeker.
Martijn Vandenbroucke p. 43

Over ruigtezomen, struweelbanden en houtsingels. Inventaris
van het archief van vzw Natuurreservaten.
Rik De Coninck p. 47

Het archief van het Anti-Fascistisch Front (AFF).
Bert Boeckx p. 55

Het archief van Info Jeugd. *Bert Boeckx* p. 58

Gevaar in erfgoed / Erfgoed in gevaar.
Erfgoeddag, 17 april 2005.
Luc Lievyns en Paule Verbruggen p. 61

Gevaar geafficheerd. *Hendrik Ollivier* p. 64

Leve het Algemeen Stemrecht! Tentoonstelling
rond de foto's van Arnold Vander Haeghen.
Hendrik Ollivier p. 71

Amsab gaat vreemd... *Hendrik Ollivier* p. 73

Tekens, torens, boeken, bakens.
Colloquium rond de Gentse Boekentoren,
10 maart 2005. *Hans Mortelmans* p. 74

Kroniek van een 24e druk werkingsjaar..
Wouter Steenhaut p. 79

Bibliotheekschool Gent op bezoek.
Omar Van Hoeylandt p. 83

In de achtertuin van Uncle Sam: solidariteit met Centraal-
Amerika. *Piet Creve* p. 84

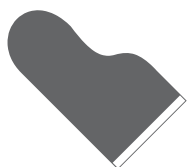
"Vrijheid zal ons waar maken": vijfde anarchistische boeken-
beurs, Gent, 19 maart 2005.
Omar Van Hoeylandt p. 87

De Rode Wandeling. Wandelbrochure door
Rood Gent. *Hans Mortelmans* p. 90

Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewe-
gung. *Etienne Verhoeyen* p. 91

Over zeden en moraal in de wetenschap.
De bespreking door Bert Altena.
Henny Buitings p. 92

OVER FEESTVIEREN, GEVAAR EN VREEMDGAAN...

Op 28 mei vierde Amsab-ISG zijn verjaardagsfeest. Sfeervol, met spijs en drank in overvloed en veel ambiance op de dansvloer. Een feest zoals we het echt wilden: geen academische zitting, geen plichtplegingen, maar een dankbetuiging aan die mensen

- onder wie niet in het minst het eigen personeel - die in de afgelopen 25 jaar Amsab maakten tot wat het anno 2005 geworden is. Een instelling voor alle mogelijke onderzoekers die met sociale geschiedenis bezig zijn, over academische, ideologische, en landsgrenzen heen.

Bij het samenstellen van het feestprogramma zijn we dan ook op zoek gegaan naar partners in heel verschillende domeinen om samen met ons te vieren.

De spits van het jubileumjaar werd afgebeten door de Nacht van de Geschiedenis op 22 maart, een evenement dat al jaren wordt georganiseerd door het Davidsfonds en waar Amsab-ISG voor het eerst in participeerde met zijn 'rode wandeling'. Een succes, niet alleen vanwege de opkomst (een 80-tal geïnteresseerden), maar ook vanwege het totaal nieuwe publiek dat we hiermee aanboorden.

Het echte startschot werd gegeven op de Erfgoeddag van 17 april. Het thema 'Gevaar in Erfgoed / Erfgoed in gevaar' leende zich uitstekend voor een instelling als Amsab-ISG. U leest in dit nummer hoe inventief de verschillende departementen variaties op dit thema uitwerkten en hoe ook hier met verschillende externe partners werd samengewerkt. *Brood & Rozen* blijft nog een beetje in de sfeer en brengt een bijdrage over het gevaar in de Antwerpse haven, of over 'risico als levensstijl' bij de Antwerpse havenarbeiders. De rubriek Opgemerkt zit ook een beetje in de 'gevaarzone' met een

vergelijking - ietwat controversieel misschien - tussen de bestrijding van de RAF in de jaren 1970 en de manier waarop vandaag tegen het islamextremisme wordt gereageerd.

Na de Erfgoeddag volgde op 27 mei de causerie 'Hoe het groeide' in Oudenaarde. Een voorstelling door het archiefdepartement van de eerste van vier 'collectieklappers' die het voor de verjaardag van Amsab-ISG naar buiten brengt, met name een inventaris over alle milieuarchieven die Amsab-ISG tot hier toe verworven en verwerkt heeft. Dat het archief met zijn vernieuwde (en verjongde) ploeg bruist van activiteit blijkt trouwens ook uit de verschillende verwerkingsresultaten die in dit nummer worden voorgesteld.

Ons audiovisueel departement komt trouwens ook origineel uit de hoek met de presentatie op de Amsab-website (www.amsab.be) van een virtueel museum van heel diverse stukken uit binnen- en buitenlandse zuster- en broederinstellingen die heel nauw aansluiten bij onze eigen collectie. Of hoe virtueel vreemdgaan tot bijzonder interessante vondsten leidt...

We zijn halfweg. Het eerstvolgende en 'grootse' evenement dat ook aan het Amsab-brein is ontsproten en gedragen wordt door talloze spelers in het culturele veld, is het project Romain Royal. Een hulde aan hét icoon van het Gentse volkstheater, Romain Deconinck, van wie we een paar jaar terug het archief in bewaring kregen.

Maar het vervolg van dát verhaal is voor een volgend nummer...

Paule Verbruggen

**“Het slagveld van den arbeid”.
Arbeidsrisico in de haven van
Antwerpen rond 1900**

Joris Van Elsen, licentiaat geschiedenis KU Leuven

“Men breekt zoo licht een arm of een been, men heeft de kans om de ribben te kraken, geplet te worden tusschen de buffels van wagons, duizelig neer te stuiken in een openliggend luik, de nek of ruggegraat gebroken of de hersenpan kapot gespleten tegen ijzeren schuttingen en bindsels. Maar men moest er niet aan denken, dat deugde niet zoo te peinzen op gevaar en onheil.”

Dit citaat uit De Doolaar en de Weidsche Stad van Lode Baekelmans vat treffend samen wat ik in dit artikel over de Antwerpse havenarbeiders rond 1900 wil illustreren. Deze bijdrage is een essay over vallen en opstaan, over vuile boter en rotte vis, over patatten met ajuinsaus en boterhammen met margarine, over kameraadschap en solidariteit, over stoerdoenerij en roekeloosheid, over drinken en slapen, over tandpijn en kippenvlees, maar bovenal over dokwerkers die er alles aan deden om het hoofd boven water te houden in een tijd die niet geschikt was voor mensen met een zwak hart.

De dokwerkers waren de buitenbeentjes onder de 19e-eeuwse arbeiders. Ze zaten niet opgesloten in ruimtes vol daverende machines, werden niet lastig gevallen door bemoeizieke bazen die het volledige arbeidsproces dicteerden en konden dagelijks hun werkgever kiezen. Dit kiezen moet wel met een korreltje zout genomen worden, want net zoals de dokwerkers hun werkgevers kozen, beslisten diezelfde werkgevers

De dokwerkers waren de buitenbeentjes onder de 19e-eeuwse arbeiders

welke arbeiders ze namen. Om aangeworven te worden moesten de dokwerkers zich 's morgens naar een van de talrijke aanwervingsplaatsen - meestal in een herberg of in de openlucht - begeven waar ze de aandacht van de forelieden moesten zien te trekken. Werkwilligen die niet werden aangenomen konden hun geluk elders gaan beproeven of dropen af naar de Luien Hoek (tussen het Bonapartedok en Willemdok) in afwachting van een volgende aanwerving.⁽¹⁾ Het grote probleem met dit systeem van casual labour schuilt in de omvang van het contingent. Hoeveel dokwerkers er rond 1900 precies rondliepen in Antwerpen, is niet geweten. Het waren er ongetwijfeld veel, maar in de bronnen en de literatuur wordt er met cijfers gegoocheld, de ramingen lopen uiteen van 10.000 tot 30.000 man. Natuurlijk is er eerst de vraag wat we onder dokwerkers verstaan. Zijn het de arbeiders die zich alleen toedegden op de havenarbeid, of rekenen we de gelegenheidsarbeiders (schilders, bouwvakkers, boeren) die tijdelijk zonder werk zaten en naar de haven trokken erbij? Eigenlijk bestond er geen contingent in de strikte zin. De arbeid aan de haven was vrij voor iedereen die er wenste te werken.⁽²⁾ In het dode seizoen zakten vele plattelandsarbeiders af naar de haven om er een graantje mee te pikken. Dit was geen goede zaak voor de doorgewinterde dokwerkers die hierdoor de concurrentie zagen groeien.

Het is allerminst verwonderlijk dat zoveel arbeiders hun heil aan de haven zochten. De dokwerkers verdienden per uur meer dan eender welke andere industriearbeider. Hun jaarloon viel dan weer erg laag uit wegens de lange periodes van technische werkloosheid door gebrek aan trafiek. Aan de haven was het met een beetje doorzettingsvermogen mogelijk op enkele dagen het equivalent van een normaal weekloon te verdienen. Dit hogere loon kregen de dokwerkers echter niet voor niets. Werken aan de haven was levensgevaarlijk, zoïets als Russische roulette. Jaarlijks kreeg een op de tien dokwerkers een ongeval. Sommigen kwamen er met de schrik vanaf, anderen konden het niet meer navertellen. Volgens de statistieken van de arbeidsinspectie overleden maandelijks gemiddeld twee arbeiders tijdens hun werk. In werkelijkheid lag het aantal wellicht een stuk hoger.

De risico's van 't vak

De zwaartekracht was veruit de grootste bedreiging voor de dokwerkers. Tijdens het laden en lossen van goederen werden allerlei vrachten in hoog tempo over de hoofden heen getransporteerd. Bij de minste windstoot of verkeerde beweging van de kraanman konden onzorgvuldig bevestigde lasten uit hun lengen (stevige lussen of kettingen waaraan de goederen werden vastgemaakt) schuiven. Losse onderdelen van een vracht vielen steevast naar beneden, net zoals losgeraakte bouten en moeren van de hefwerktuigen. Stapels goederen bezweken onder hun eigen gewicht en het kwam

zelfs voor dat een te zwaar beladen kraan, kraanman inclusief, op de kade te pletter sloeg. Maar ook de arbeiders zelf vielen geregeld naar beneden en kwamen terecht in de scheepsruimen, op de kade of in het water. Wie het geluk had zijn nek of ruggengraat niet op de kasseien of op een scheepsbodem te breken, kwam terecht in de Schelde. De stroming deed de drenkelingen afdrijven vooraleer hulp kon worden geboden. Jaarlijks verdronken tientallen dokwerkers tijdens hun werk.⁽³⁾

Alles wat maar enigszins bewoog aan de haven was een potentieel gevaar. Slingerende lasten, bewegende machineonderdelen, rijdende voertuigen, op hol geslagen paarden, werkende dokwerkers en noem maar op. De commissie die in 1903 belast werd met het onderzoek naar de veiligheidsmaatregelen aan de haven, stelde aan de hand van 414 ongevallen een lijst op van de meest voorkomende oorzaken; ze is echter onvolledig en door de geringe steekproef enigszins vertekend.⁽⁴⁾

Val van voorwerpen	42,5 %
Val van personen	23,7 %
Onvoorziene bewegingen	8,2 %
Slingering van hangende voorwerpen	2,9 %
Radarwielen en machines in het algemeen	2,2 %
Breken van een hechtingsmiddel	2,2 %
Beweging van schepen en diverse oorzaken	2,6 %
Onbekende oorzaak	15,7%

Tachtig procent van de arbeidsongevallen resulteerde in kneuzingen en (open) wonden. Breuken van zowat alle botten en beenderen, inclusief schedel, kwamen op de tweede plaats, gevolgd door onder meer verstikking door verdrinking en brandwonden. Relatief kleine, vuile wonden konden tetanus veroorzaken en zo met enige vertraging dodelijk zijn. In 1906 bezweek een havenarbeider aan een zonnesteek, anderen kwamen op een wel heel ongewone manier aan hun einde. Zo stierf in 1912 een invalide winchman nadat hij met zijn houten been per ongeluk tegen de afsluitklep van een stoomlier stootte. De machine trad ongewild in werking en de kleren van de man kwamen vast te zitten tussen de kabel en de trommel van de lier. De ongelukkige werd aan zijn hemd naar voor getrokken en overleed aan een schedelbreuk. In datzelfde jaar overleed een dokwerker ten gevolge van complicaties die waren opgetreden bij een relatief kleine verwonding aan zijn hand. Toen de geneesheer de man meedeelde dat zijn hand moest geamputeerd worden, stierf hij van emotie.⁽⁵⁾

Wetten, besluiten en reglementen:**“Waarom ze niet gemaakt in geval ze niet bestaan?”**

Geen haan kraaide naar de schrijnende arbeidsomstandigheden in de Antwerpse haven. Van de overheid moesten de dokwerkers niet veel verwachten. Tegen het einde van de 19e eeuw bereikte een golf van sociale gevoeligheid de wetgever. Met het koninklijk besluit (KB) van 21 september 1894 kregen de fabrieksarbeiders een *Reglement betreffende de gezondheid der werkhuizen en bescherming der werklieden tegen de ongevallen van het werk*. Het woord ‘werkhuisen’ (‘ateliers’ in het Frans) was er echter teveel aan en zorgde ervoor dat het reglement niet van toepassing was op de havenarbeid. Antwerpen lag trouwens in een noordelijke uithoek van België en ondanks het economische belang van de haven had een groot deel van de parlementairen en regeringsleiders niets verloren in de Scheldestad. Toen de welbespraakte, socialistische volksvertegenwoordiger Edward Anseele in 1899 in de Kamer een pleidooi hield om ook de havenarbeid wettelijk te reglementeren, hadden veel kamerleden nauwelijks van de Antwerpse dokwerkers gehoord. Hoewel er niet direct iets veranderde aan de situatie van de havenarbeiders, kon de toespraak op de nodige weerklank rekenen in het parlement. In 1903 stelde de overheid bij KB een onderzoekscommissie in die moest nagaan welke maatregelen er konden genomen worden om de havenarbeid veiliger te maken. Het werk van de commissie resulteerde in het *Havenreglement* van 20 november 1906. Met ingang van 1 januari 1907 konden ook de havenarbeiders terugvallen op de sociale wetten die voor de industriearbeiders reeds eerder van toepassing waren, en werd er zelfs een inspecteur belast met de controle van de naleving ervan: “Maar wat kon één enkel inspecteur verrichten in een haven die almaar groter werd?” ⁽⁶⁾

Voor het Antwerpse Stadsbestuur waren de arbeidsongevallen evenmin een wezenlijk probleem: ze waren niet besmettelijk en bleven beperkt tot de werkvloer; elk slachtoffer was een betreurenswaardig maar individueel geval, zo redeneerde de gemeenteraad. Dit wil echter niet zeggen dat het arbeidsrisico volledig aan de aandacht van de gemeenteraadsleden voorbijging. Reeds in 1875 had het Stadsbestuur op eigen kosten een ‘verbandhuis’ ingericht aan de haven (sinds 1877 aan de Bordeauxstraat), waar aan iedereen kosteloos de eerste geneeskundige zorgen werden toegediend. In 1899 kwam er een tweede verbandhuis op ‘het Zuid’ aan de ‘Waalsche Kaai’. Bovendien liet de Stad verspreid over de haven hulpkisten met medicijnen en verbanden plaatsen om de ergste nood te lenigen. Aan de oorzaken van de ongevallen kon de gemeente niet veel doen. Helemaal machteloos was ze evenwel niet. Volgens de gemeentewet was het Stadsbestuur bevoegd voor alle lokale aangelegenheden waarvan de hogere overheden hun handen hadden afgehouden. Met enkele stads- of politiereglementen konden de ergste mistoestanden worden verholpen. Op het overwegend liberale stad-

huis wist echter niemand of het wel de bevoegdheid van het Stadsbestuur was om in het arbeidsproces in te grijpen.

“Vuile boter en rotte visch”: de vakbonden aan de haven

Het is opmerkelijk hoe vooral de hogere overheid er gedurende tientallen jaren in slaagde een steeds groter wordende groep arbeiders te negeren. Gezamenlijk eens goed brullen zou mogelijk voldoende zijn geweest om de deftige heren in Brussel wakker te maken. Maar aan de haven bleef het stil. Dit had alles te maken met de embryonale staat waarin de havenvakbonden rond 1900 verkeerden. Het was niet eenvoudig de grote massa arbeiders aan te zetten om voor de verbetering van hun situatie op te komen. De internationale literatuur wijst nochtans geregeld op het uitzonderlijke militante karakter van de zelfbewuste en naar vrijheid strevende havenarbeiders. “*Dockers were among the most militant of workers*”, schrijft Jessie Schisholm in de bundel *Dock Workers. International Explorations in Comparative Labour History*.⁽⁷⁾ In Londen werden de dokwerkers beschouwd als de ‘storm troopers’ onder de arbeiders en als een belangrijke kracht bij de vorming van vakverenigingen.⁽⁸⁾ De Antwerpse dokwerker bleef echter ver van de barricaden.⁽⁹⁾ Er waren wel spontane acties die voor een beperkte tijd de werkzaamheden op een schip lam legden (een schip laten vlaggen), maar van enige gecoördineerde actie is amper iets terug te vinden. De bronnen spreken eenduidige taal. Hoezeer de verschillende ideologische groeperingen ook probeerden, de havenarbeiders bleven - zeker vóór 1900 - apathisch. Volgens Winkeler waren in 1898 slechts 800 van de 25.000 dokwerkers die Antwerpen rijk was, aangesloten bij een van de moeizaam uit de grond gestampte vakverenigingen.

De rivaliteit die bestond tussen de verschillende arbeidersorganisaties bezorgde de gangmakers van de gezamenlijke actie heel wat kopzorgen. Het bijna oorlogszuchtige karakter van de vakverenigingen blijkt het duidelijkst uit de vele vak(bonds)blaadjes die aan het einde van de 19e en begin 20e eeuw circuleerden. Het taalgebruik was polemisch, agressief en soms hilarisch. De katholieke *De Afrosser* blonk uit in het formuleren van verwensingen aan het adres van de (voornamelijk socialistische) concurrentie. De socialistische kiescampagne die in oktober 1894 de dokwerkers bereikte besloot: “*Dus liberaal en katholiek, vuile boter en rotte visch.*” ⁽¹⁰⁾ Twee jaar later daagde het krantje *Help U Zelve* van de gelijknamige liberale organisatie de andere vakverenigingen uit met de frase “*Socialism en Klerikalism is onze vijand.*” ⁽¹¹⁾ Vooral het socialistische ‘Rood of geen brood’ uit de jaren voor en na de Eerste Wereldoorlog is spreekwoordelijk. Wanneer een niet bij de socialistische bond aangesloten dokwerker werd aangenomen, dwongen de roden hem ’s middags zijn loonbriefje te gaan halen of ze lieten de boot vlaggen.⁽¹²⁾

Voorpagina van het verslag van Winkeler, *Grievens der Antwerpsche Dokwerker*, 1898 (Stadsbibliotheek Antwerpen)

Ondanks de eindeloze redetwisten en meningsverschillen voerden de meeste bonden dezelfde programmapunten in het vaandel. De doelstellingen van zowel socialistische, katholieke, liberale als onpartijdige verenigingen waren nagenoeg gelijk. Aanvankelijk legden de verenigingen zich toe op het werven van zoveel mogelijk leden. Het eerste nummer van de socialistische *Dokwerkersgazet van Antwerpen* was één grote oproep tot de vorming van een sterke bond: “Dit blad is uitsluitend gesticht om de belangen der dokwerkers te verdedigen en hun te toonen hoe noodzakelijk het voor hen is (...) bij middel van een sterke bond de les te spellen aan de bazen die te veel noten op hunnen zang hebben.” Om dit te bereiken werden allerlei grieven en klachten opgenomen en aan de kaak gesteld. Een doelgericht programma werd hierbij niet gevolgd.⁽¹³⁾

Het eerste echte programmapunt van de havenvakbonden was de bestrijding van het nacht- en zondagwerk. Ze pleitten echter niet voor de afschaffing ervan, maar voor gunstiger arbeidsvoorwaarden (lees: een beter loon).⁽¹⁴⁾ Vóór 1899 werd nachtwerk soms slechter betaald dan dagwerk, ondanks de grotere gevaren waaraan de arbeiders 's nachts waren blootgesteld.⁽¹⁵⁾

De Onpartijdige Dokwerkersbond had - net zoals alle andere vakverenigingen - tot doel de “zedelijke en stoffelijke” toestand van de havenarbeiders te verbeteren. De middelen die hiervoor werden aangewezen waren talrijk, maar het veiligheidsaspect is duidelijk ondervetegenwoordigd. Enkel de slechte staat van de ‘bruggen’ vormde stof tot nadenken, hoewel ook de eis voor afschaffing van overmatig werk, nachtarbeid en kinderarbeid indirect zou bijdragen tot een vermindering van het risico.⁽¹⁶⁾

De christelijke dokwerkersbond maakte zijn programma bekend in het eerste nummer van *De Havenarbeider*.⁽¹⁷⁾ Aan de aanwerving en de uitbetaling van de lonen moest wellicht het hardst worden gesleuteld. Slechts twee veiligheidsaspecten waren het vermelden waard. Er moest dringend iets gedaan worden aan de slechte verlichting aan de haven en de arbeiders moesten beter beschermd worden tegen de giftige stoffen die vrijkwamen bij de behandeling van bepaalde ertsen. Wat dit laatste betrof, vroegen de mineraimannen banden om hun mond en neus te beschermen, maar dit punt werd meteen gekoppeld aan een eis voor hoger loon. Twee jaar voordien betuigde de bond wel zijn bezorgdheid over de veiligheid van zijn leden, maar enkel in heel algemene termen.⁽¹⁸⁾

Ondanks de aandacht voor misbruiken zoals het uitbranden (aangeworven arbeiders onverrichter zake terugsturen), uitbetalen in herbergen, zondag-, nacht-, vrouwen- en kinderarbeid, stonden looneisen bovenaan de agenda. In vergelijking hiermee was veiligheid slechts een banaliteit. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat er op dit vlak nauwelijks iets veranderde vooraleer de wetgever ingreep. De inefficiëntie van de vakverenigingen bleek trouwens ook uit de acties voor hogere lonen en tegen de grofste misbruiken. In 1899 werd de strijd voor 100 % loonsverhoging bij zondag- en nachtwerk succesvol beëindigd, maar reeds in december 1900 reduceerden de patroons de toeslag tot 50 %, waarna een staking uitbrak. De verdeeldheid onder het patronaat

die de aanvankelijke overwinning van de dokwerkers in 1899 mogelijk maakte, was grotendeels verdwenen en de havenarbeiders, die nog niet konden terugvallen op weerstandskassen van hun bonden, vingen bot.⁽¹⁹⁾ Het is opvallend dat tijdens de ‘grote’ stakingen nauwelijks de aandacht werd gevestigd op de mensonterende omstandigheden waarin de dokwerkers dagelijks verkeerden. Ijveren voor meer veiligheid was er niet bij. De risico’s waren hooguit een bijkomend argument om de looneisen van de dokwerkersbonden kracht bij te zetten.

De Hoerenbond

De onlusten van 1899-1901 hadden trouwens een bittere nasmaak voor de vakverenigingen aan de haven. De werkgevers hadden hun lesje snel geleerd en verenigden zich in een nieuwe patroonsorganisatie: de Fédération Maritime. De reders en scheepvaartagenten die deel uitmaakten van die federatie waren overtuigd van het belang van sociale rust en vrede, voor hen een troef in de concurrentiepositie van de Antwerpse haven. De opkomende bezorgdheid van de leden van de Fédération Maritime voor de sociale problematiek vloeyde niet zozeer voort uit menslievende overwegingen, maar vond haar oorsprong in een zuiver economische logica.

Hoewel de Fédération Maritime in de eerste plaats de belangen van haar leden wenste te beschermen, zette de organisatie zich in voor *“l’amélioration des rapports entre ouvriers et patrons; la recherche et la suppression de tous les abus qui nuisent injustement à la classe ouvrière et au commerce maritime en général.”*⁽²⁰⁾ Ze wilde de ontbrekende schakel zijn tussen de havenpatroons en de arbeiders. Daarnaast mocht de organisatie de belangen van de reders en agenten niet verwaarlozen. Dit was geen eenvoudige opgave, want de verbetering van de arbeidssituatie was soms strijdig met de belangenbehartiging van de eigen leden. Om dit probleem te verhelpen, werd het arbeidersvraagstuk integraal overgedragen aan de speciaal daartoe opgerichte Algemeene Beroepsvereniging ter Bescherming van den Arbeid aan de Haven van Antwerpen. Het was een onderdeel van de Fédération Maritime dat de moedervereniging gedeeltelijk moest ontlasten, zodat de federatie zich volledig kon toeleggen op de desiderata van de reders en scheepvaartagenten.

De leden-werklieden (‘eere-leden’) konden gratis toetreden en mochten vrijuit genieten van de voordelen die het lidmaatschap bood. En die waren er. Los van elke ideologische of politieke overtuiging konden de aangesloten arbeiders rekenen op een vergoeding in geval van gedwongen werkstilstand. Gekwetste werklieden werden op kosten van de Algemeene Beroepsvereniging verzorgd, zieke leden kregen geneesmiddelen en op de oude dag konden de ereleden profiteren van een ouderdomspensioen. Bovendien richtte de vereniging verschillende werkbeurzen op en opende lokalen waar de dokwerkers werden aangeworven, uitbetaald of konden uitrusten van het zware werk.

Lidmaatschap bij de vereniging betekende materiële voordelen waar vele dokwerkers enkel van konden dromen. De kassen van de autonome vakorganisaties waren immers niet stevig genoeg om hun leden daadwerkelijk uit te betalen in geval van nood. De Algemeene Beroepsvereniging kon dat wel. Bovendien bood ze meer werkzekerheid aan haar ereleden door haar werkelijke leden ertoe te verplichten *“de voorkeur voor het werk te geven aan werklieden in de werkmansbeurzen ingeschreven.”*

De prijs voor een en ander was hoog. Wie aansloot bij de Algemeene Beroepsvereniging mocht niet ingeschreven zijn bij een andere (autonome) beroepsorganisatie.⁽²¹⁾ Deelname aan een werkstaking betekende definitieve uitsluiting uit de vereniging. De Algemeene Beroepsvereniging wilde een tegengewicht bieden voor de havenvakbonden en deze zo mogelijk verpletteren.⁽²²⁾

De havenvakbonden waren de grote dupe van de sterke en slagkrachtige Hoerenbond zoals ze de Algemeene Beroepsvereniging noemden. De dokwerkers stonden sowieso al argwanend tegenover al wat nieuw en anders was en door de oprichting van de Algemeene Beroepsvereniging stond lidmaatschap van een autonoom vakverbond zowat gelijk aan vrijwillig ontslag. Trouwens, waarom zouden deze mannen een deel van hun loon afstaan aan vakverenigingen die nauwelijks konden beloven wat ze van de Algemeene Beroepsvereniging gratis kregen?

Bibbergeld

Tot hiertoe heb ik de Antwerpse dokwerkers afgeschilderd als weerloze slachtoffers van een onmenselijk systeem. De 19e eeuw was zeker geen gemakkelijke tijd om op te komen voor rechten die nog niet in de wetboeken waren ingeschreven. Maar dit kan nauwelijks een verklaring zijn voor de totale onverschilligheid van de havenarbeiders tegenover hun eigen veiligheid.

De Antwerpse havenarbeiders waren armelui die kleine kamertjes bewoonden en *“patatten met ajuinsaus en boterhammen met margarine”* aten.⁽²³⁾ Om de eindjes aan elkaar te knopen waren ze bereid nagenoeg alle karweien op te knappen. Het gevaarlijke, vuile of ongezonde werk werd niet geschuwd en bracht bovendien meer op dan minder risicovolle arbeid. Waarom zouden zij tegen de bazen in ijveren voor betere veiligheidsvoorwaarden wanneer het loon recht evenredig was met de risico’s? Het was bijna rationeel te noemen dat de havenarbeiders risico’s namen om hun loon veilig te stellen. Ondervoede arbeiders konden onmogelijk zware lasten torsen, waren vatbaar voor ziekten en riskeerden tijdelijk buiten strijd te geraken. De dokwerkers verkozen dan ook de risico’s van de havenarbeid boven de zekerheid van ondervoeding van henzelf en hun gezin.

Tegen deze ijzeren wetten van de armoede konden zelfs de verzekeringsmakelaars niet op. Lange tijd bestond de enige vorm van verzekering uit een soort groepssolidariteit. De maatschappijen van onderlinge bijstand, zoals die bestonden binnen de katholieke Vrede's, verleenden steun bij ziekte, ouderdom of werkloosheid, in ruil voor een maandelijks bijdrage. Hoewel de burgerij dergelijke initiatieven financieel ondersteunde, hadden deze kassen zonder uitzondering met geldgebrek te kampen. Hierdoor was uitbetalen in de bovenstaande gevallen vaak problematisch en bleef de betrouwbaarheid erg laag. Het gebrek aan interesse voor de verzekering tegen bijvoorbeeld arbeidsongevallen werd eerder ingegeven door de slechte of onvolmaakte organisatie van het verzekeringswezen dan door risicogedrag of onnadenkendheid, hoewel ook over dit laatste iets te zeggen valt. Geld afstaan voor ongevallen die nog niet waren gebeurd en misschien wel nooit zouden gebeuren, paste niet in de logica van de armelui. Pas in 1903 werd de verzekering tegen arbeidsongevallen verplicht bij wet.⁽²⁴⁾ De oprichting van verzekeringsmaatschappijen werd gereguleerd en de uitkeringen werden vastgesteld.

Kameraadschap en solidariteit

Elke havenarbeider kende het gevaar waaraan hij zich dagelijks blootstelde en vaak uit eerste hand. Wie het geluk had zelf van een ongeval gespaard te blijven, had wellicht een collega of een kameraad op het werk verloren. Het kwam erop aan de risico's zoveel mogelijk te beperken. Werken met bekwame ploegmaten was geen overbodige luxe en mogelijk de beste bescherming tegen arbeidsongevallen. Een verkeerde handeling van een van de arbeiders kon voor elk lid van de ploeg noodlottige gevolgen hebben. De veteranen van de havenarbeid werkten meestal in vast ploegverband. Ze lieten zich als voltallige ploeg aanwerven door de forelieden, die op deze manier verzekerd waren van een goed samenwerkende en dus efficiënte ploeg. Binnen de ploegen bestond een zeer hechte, daadwerkelijke kameraadschap. Het leven van de dokwerker lag letterlijk in de handen van zijn teamgenoten. Hun onderlinge solidariteit was vergaand. Vermoeide of zelfs dronken ploegmaten mochten van hun kameraden een tijdje op adem komen of hun roes uitslapen, terwijl de anderen dubbel werk leverden.⁽²⁵⁾ Voor de dokwerkers was het ook veiliger om een vermoeide ploegmaat zijn broodnodige rust te gunnen, dan hem slaperig verder te laten werken, waardoor de hele ploeg in gevaar kwam. Onvolledige ploegen werden normaal aangevuld met 'casuals'. De 'diehards' onder de dokwerkers waren echter als de dood voor de inzet van nieuwelingen: ze kenden niet alle knepen van het vak en waren niet ingewerkt in de groep. Sommige ploegen verdeelden het werk en het loon van een ontbrekende ploegmaat liever onder elkaar dan een vreemdeling in hun rangen toe te laten. Verschillende dokwerkers klaagden

over de gevaren van onervaren nieuwelingen, maar onderbezette ploegen verhoogden eveneens het risico. De arbeiders die in 'entreprise' werkten, kozen er soms bewust voor met een halve ploeg te werken om zo meer werk en geld voor zichzelf te houden. De weerslag die dergelijke praktijken had op de veiligheid was enorm.

Stoerdoenerij en roekeloosheid

Risicogedrag en roekeloosheid hoorden nu eenmaal bij de havenarbeid. De dokwerkers die in entreprise werkten, namen over het algemeen de grootste risico's. Zij werden uitbetaald per taak of behandelde eenheid en niet per dag of uur. Dit was onder meer het geval voor de koolmannen, die nagenoeg altijd in entreprise werkten.⁽²⁶⁾ De graanmannen of buildragers werden uitbetaald al naargelang het aantal zakken ze versjouwd. Gewoonlijk kwam dit systeem de arbeiders financieel ten goede, maar voor dit hogere loon werden grotere risico's genomen. Arbeiders die in entreprise werkten, vergden het uiterste van hun krachten, waren dikwijls slordig en verwaarloosden hun veiligheid door slecht te 'stellen' of de goederen in wankel stapels neer te zetten.

Overall aan de haven werd er hard en eigenlijk veel te vlug gewerkt. Antwerpen ging er prat op de snelste dokwerkers te hebben van heel Europa.⁽²⁷⁾ De snelheid was een troef in de concurrentiepositie van de haven van Antwerpen. Een goede concurrentiepositie betekende veel schepen en veel schepen betekenden veel werkgelegenheid aan de haven. De ploegbazen herinnerden de dokwerkers graag aan het belang van een vlotte behandeling van goederen en vloekten en tierden als het werk niet naar hun zin verliep. Een oponthoud uit veiligheidsoverwegingen (wegduiken voor een last die vervaarlijk slingerde of even wachten tot een voorganger de wankel 'gang' had verlaten) werd niet geapprecieerd en kon, in de mate van het mogelijke, beter vermeden worden. Dergelijke nonchalance resulteerde in brekende kettingen en overbelaste kranen of arbeiders die hun benen niet meer konden volgen en bezweken onder te zware zakken, balen of kisten. *“Dikwijls scheen het wel”,* stelt Hein Mol in zijn memoires, *“alsof de arbeiders blind waren voor het gevaar waarin zij door hun eigen toedoen vaak verkeerden”*. Na een zwaar ongeval werd het werk gewoon hervat. *“Het voortdurende gevaar en het ruwe bedrijf”,* vervolgt Mol, *“maakte de havenarbeiders onverschillig en vaak onmenselijk”*.⁽²⁸⁾

De roekeloosheid waaraan nagenoeg alle dokwerkers zich bezondigden, was niet stomp-zinnig. Ze waren zich wel degelijk bewust van de gevaren waaraan ze zich blootstelden, maar ze schoven die zorg opzij om normaal te kunnen functioneren tijdens het werk. Anders was het gesteld met de stoerdoenerij, een tweede uitgesproken kenmerk van de dokwerkerscultuur. Sommige havenarbeiders wilden hun kompanen imponeren door nodeloos risico's te nemen. Een bekend voorbeeld zijn de wedstrijden tussen

buildragers waarbij een zak van 50 kg (een zogenaamd ‘vet varken’) zo snel mogelijk van de Groenplaats naar de Wilrijkse kaai gedragen moest worden ⁽²⁹⁾ en waarbij vele dokwerkers koppig weigerden op te geven voordat ze erbij neervielen. Bij de dagelijkse arbeid kwam waaghalzerij ook frequent voor. Tijdens woordenwisselingen of pogingen de anderen te overtreffen, werd er gewed om wie de zwaarste last kon tillen. *“Een zak cement (50 kg.)? Pfff, ik pak er twee. En de derde zei: ‘k kan er wel drie pakken ... en die pakte er drie.”* ⁽³⁰⁾ Dit kan onschuldig lijken - en dat was het ook in vele gevallen - maar dergelijke praktijken verhoogden wel het risico.

Dit idee van de stoere, opscheppende dokwerker mag niet veralgemeend worden. Uit de oude beelden bewaard in het Stadsarchief, die werden gebundeld in de video *Antwerpen teruggespoeld*, blijkt een zekere ingetogenheid van de dokwerkers tijdens hun werk, een gelatenheid en een berusting onder de zware arbeidsomstandigheden. Hoewel imponeren en opscheppen belangrijke onderdelen waren van de havencultuur, was het werk zo afmattend dat er niet veel tijd en energie overbleef voor dergelijke frivoliteiten.

“What shall we do with the drunken docker”

“Men moest er niet aan denken, dat deugde niet zoo te peinzen op gevaar en onheil”, klonk de wijze raad van Lode Baekelmans. Gemakkelijker gezegd dan gedaan, zo moeten de toenmalige havenarbeiders hebben gedacht. Gelukkig hadden de dokwerkers een krachtig en werkzaam hulpmiddel om hun gezond verstand te doen zwijgen. De zware fysieke en psychische druk van de arbeidsomstandigheden, moesten met alcohol worden doorgespoeld. *“Drinking became widespread as a physical response to the emotional demands exerted by the harsh and hazardous conditions of work”,* aldus havenhistoricus David De Vries. ⁽³¹⁾ Alcohol hield de dokwerkers op de been. *“Zeven borrelkens hadden zijne standvastigheid vernieuwd (...)”,* schrijft Lode Baekelmans in *De Doolaar en de Weidsche stad*. Zelfs de commissie die gelast was met het onderzoek naar de veiligheid aan de Belgische havens, merkte op dat de havenarbeiders zich kunstmatig staande hielden met alcohol. ⁽³²⁾

Drankgebruik was natuurlijk een misbruik, want het kon tot gevaarlijke situaties leiden. Met enkele promille in het bloed neemt het reactievermogen af, gaat het zicht achteruit, wordt het inschatten van afstanden moeilijker en krijgt het evenwichtsgevoel rake klappen. Alcohol was het enige middel dat de dokwerkers hadden om de pijn te verzachten die bij de arbeid in de haven hoorde. Hieruit besluiten dat de havenarbeiders ongebreidelde dronkaards waren, is een cliché. Nicholas Winkeler, de verslaggever van een commissie die ingesteld werd door het Studiekomitee Vrede Hoogstraat om de situatie aan de haven te bestuderen, riep de burgers op de zwijmelende dokwerkers

niet te beschimpen, maar hen te beklagen. Er waren dronkaards bij, maar het viel hen wellicht te vergeven.

Alcohol was overigens niet uit de haven te verdrijven zonder een grondige wijziging van de arbeidsomstandigheden door te voeren. Nog voor de aanwerving hadden de dokwerkers hun eerste borrelkens binnen. Dit was overigens geen onverstandige zet, want aangezien de herberg meestal werd uitgebaat door een naast familielid van de foreman, was het een middel om bij de baas in de gunst te komen. Wie niet aan de toog werd gezien, zag het werk aan zijn neus voorbijgaan. Tijdens de werkuren brachten leurders en leursters illegaal geestrijke dranken rond om het stof in de keel van de arbeiders door te spoelen. En ’s avonds bleven de dokwerkers plakken in de herberg van de baas die ook dienst deed als uitbetalingslokaal.

Vermoeidheid had ongeveer dezelfde symptomen als alcohol. Door de lange werktijden en de zware, fysieke arbeid, ging de concentratie van de dokwerkers sterk achteruit. Voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd de arbeidsduur niet door wettelijke bepalingen beperkt. Wel waren de werktijden voor ‘normale’ werkdagen vastgelegd en werd er in de zomer negen en in de winter acht en een half uur gewerkt. De ondernemers namen het evenwel niet zo nauw met dit uurschema. ‘Werkdagen’ van 24 of 48 uur waren beslist geen uitzondering. Om geen tijd te verliezen met een nieuwe aanwerving, weigerden sommige bazen hun arbeiders te vervangen voor de taak volledig was afgehandeld. Hierbij vergaten ze dat de rendabiliteit van de arbeidskrachten zienderogen daalde, waardoor alsnog veel kostbare tijd verloren ging. De dokwerkers moesten meer en langer rusten dan normaal, winchlieden vielen in slaap achter hun machines *“en draaiden ledige ertsbakken op zonder er iets van te merken”*. ⁽³³⁾ Het initiatief voor dergelijke monsterwerktijden kwam niet zelden van de dokwerkers zelf. Ze zagen het als een gunst om in één trek 24 of 32 uur te mogen werken en zo een equivalent loon van drie of vier dagen op te strijken, en voor die zekerheid namen ze graag wat extra risico.

De meningen over de duur van de arbeid onder de dokwerkers (en heden onder historici) waren echter verdeeld. Sommigen waren bereid lange werktijden te aanvaarden, anderen wilden regelmatigere uren. De belangen van de verschillende groepen dokwerkers liepen hier erg uit elkaar. Vooral de arbeiders die in entreprise werkten, gingen zolang door als hun lichaam het toeliet. De vaste mannen deden het over het algemeen rustiger aan. ⁽³⁴⁾

Risico als levensstijl

Het arbeidsrisico aan de haven had één groot voordeel. Het gaf de dokwerkers een identiteit, een eigenheid, het was een levensstijl. Het lijkt eerder een positief effect te hebben gehad op de vorming van een soort dokwerkerscultuur, dan een afweerreactie te hebben gestimuleerd.⁽³⁵⁾ In haar licentiaatsverhandeling koppelt Annelies Melis de zware en gevaarlijke arbeid aan de lichamelijkeheid, die zij beschouwt als een van de voornaamste kenmerken van de dokwerkerscultuur (naast ruw taalgebruik, mannelijkheid en drankgebruik). De verhandeling situeert zich weliswaar in een andere tijd (1960-1980), maar aan de dokwerkersmentaliteit was niets fundamenteels veranderd sinds de 19e eeuw. Hoewel ze de onveiligheid het “meest uitgesproken minpunt van de havenarbeid” vonden, zouden de dokwerkers geen dokwerkers zijn indien alle ladingen en hindernissen van kussentjes waren voorzien. Ze namen het zelf niet zo nauw met de veiligheidsvoorschriften. Net zoals de havenarbeiders uit de jaren 1960 verzuimden veiligheidsschoenen en helmen te dragen, maakten hun 19e-eeuwse collega’s hun veiligheidsbanden los om meer bewegingsruimte te krijgen.⁽³⁶⁾ De dokwerkers waren trots dat ze dagelijks gevaren trotseerden. Door hun zelfzekere houding tegenover het gevaar, onderscheidten de mannen die al jaren aan de dokken werkten zich van de nieuwelingen, die nog moesten leren omgaan met de risico’s.

Besluit

De bronzen Buildrager van Constantin Meunier op de Suikerrui is een verheerlijking van de moed en onwrikbaarheid van de Antwerpse dokwerker. Met de onafscheidelijke kap op zijn hoofd en zijn handen in de zij, kijkt hij naar de Scheldekaaien waar hij met zijn makkers heeft gezwoegd in omstandigheden die we ons vandaag nauwelijks nog kunnen voorstellen. Zijn sterke maar tengere lichaam kreeg het hard te verduren. Ondanks de kap die zijn hoofd, schouders en rug beschermde, schuurden de ruwe zakken en balen zijn rug open tot “één rauwe vleeschwonde”. Het werk was zwaar, lang en gevaarlijk. “Tientallen zijn gezond van lijf en leden naar hun werk getogen”, zo schrijft de Nederlandse dokwerker-journalist Hein Mol in zijn autobiografie, “om eenige uren later als vormeloze vleeschklompen te worden opgeborgen in de doodenkamer van het ziekenhuis”. En toch bleef het aan de haven stil. De dokwerkers reclameerden niet. Ze ondergingen hun loodzware arbeid, maar zeurden niet. Ze vloekten en tierden tegen iedereen die in hun weg stond, ze schreeuwden orders naar elkaar en maakten grappen die tot twee schepen

Een demonstratie van een goed (boven) en een slecht (onder) bevestigde kraanlast
(Uit: *Rapports annuels de l'inspection du travail*, 1907) (Universiteitsbibliotheek Gent)

verder verstaanbaar waren. Alleen tegen de overheid zegden ze niets. Gelukkig waren er mensen zoals Edward Anseele die het lot van de Antwerpse dokwerkers ter harte namen. Ze wierpen zich op als de stem van een zwijgende massa arbeiders. Het was een eenzame strijd, want veel steun van de dokwerkers zelf viel er niet te verwachten. Natuurlijk wensten de arbeiders dat enkele flagrante misbruiken zoals het uitbranden, uitbetaling in bier en jenever en allerhande loondiefstallen werden aangepakt. Maar ze waren als de dood voor veranderingen die hun loon in gevaar konden brengen, ook al kwamen deze hun veiligheid ten goede.

Volgens Hein Mol was de haven “*het slagveld van den arbeid*”.⁽³⁷⁾ De dokwerkers lieten zich gewillig de dood injagen tegen een goede pree. Terwijl de ‘zakkenwijven’ gescheurde zakken herstelden en gevulde zakken in een razende vaart dichtnaaiden, terwijl wegers de ladingen die uit de schepen kwamen wogen en markeerders de gegevens noteerden en terwijl Edward Anseele zijn speech hield in de Kamer, liepen de buildragers af en aan over buigzame en wankelende loopplanken. Alleen het zien hiervan “*zou dikwijls een gymnasiark [sic] van stiel (...) doen kippenvleesch met tandpijn krijgen*”.⁽³⁸⁾

Dit artikel is gebaseerd op mijn licentiaatsverhandeling met de gelijknamige titel *Het slagveld van den Arbeid. Arbeidsrisico in de haven van Antwerpen rond 1900*.

- (1) K. VAN ISACKER, De Antwerpse dokwerker 1830-1940, Antwerpen, 1963, p. 36.
- (2) De havenarbeid werd pas in 1928 wettelijk voorbehouden aan een beperkte groep werklieden. Wet van 27 december 1928.
- (3) Stad Antwerpen. Gemeenteblad. Aanhangsel I, 1890-1914.
- (4) Commission chargée de rechercher les mesures propres à réduire les dangers que présente le travail des ouvriers dans les ports. Rapport Présenté à M. le Ministre (Ministère de l'Industrie et du Travail), Brussel, 1905, p. 5.
- (5) Rapports Annuels de l'Inspection du Travail, 12(1906)-19(1913).
- (6) K. VAN ISACKER, De Antwerpse dokwerker [...], p. 88.
- (7) J. CHISHOLM, Waterfront Conflict: Dockers' Strategies and Collective Actions. In: S. DAVIES e.a. (ed.), Dock Workers [...], p. 711.
- (8) R. MANKELOW, The Port of London, 1790-1970. In: S. DAVIES e.a. (ed.), Dock Workers [...], p. 383-384.
- (9) Over het militantisme onder Antwerpse dokwerkers zie: S. VANFRAECHEM, The Antwerp Docker: Militant by Nature? De Antwerpse havenarbeider tussen pragmatisme en militantisme, 1900-1972. In: Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, XXXI(2001), p. 113-175.
- (10) Katholieken. In: De Dokwerkersgazet van Antwerpen, 10/10/1894, p. 2-3.
- (11) Help U Zelve. Orgaan der Liberale Werkende Klas van Antwerpen, juni 1896, p. 3.
- (12) VAN KEES, Hoogsprekerij en broeks...der socialisten. In: De Afrosser, 06/04/1912, p. 3-4. Zie ook K. VAN ISACKER, De Antwerpse dokwerker [...], p. 150 e.v. en 174 e.v.
- (13) De Dokwerkersgazet van Antwerpen, mei [1894].
- (14) G. DEVOS en S. VANFRAECHEM, Volle kracht vooruit! Een eeuw Antwerpse Scheepvaartvereniging - Full Steam Ahead! A Century Antwerp Shipping Federation, Antwerpen, 2001, p. 70.
- (15) De strijd van den International Dock & River Workers Union (Kruiskensbond). In: De Dokker. Orgaan van den "International Dock & River Workers' Union" (Section of Antwerp), 15/11/1902, p. 2.
- (16) Een woord tot den Antwerpschen Dokwerker. In: Het Dokwerkersbelang. Orgaan der Onpartijdige Dokwerkersvereniging van Antwerpen, 1899, 17/06/1899, p. 2.
- (17) De Havenarbeider, maart 1914.
- (18) De Afrosser, 02/03/1912, p. 4.
- (19) S. VANFRAECHEM, Een sfeer om haring op te braden! Arbeidsverhoudingen aan de Antwerpse haven 1919-1972, p. 40-42.
- (20) Fédération Maritime d'Anvers. Statuts, s.l., s.d., art. 2.
- (21) S. VANFRAECHEM, Een sfeer om...[...], p. 45.
- (22) K. VAN ISACKER, Meesters en Huurlingen. De staking van 1907 aan de haven van Antwerpen, Antwerpen, 1962, p. 14.
- (23) Een Ziekenkas. In: De Dokwerker. Orgaan van den Algemeenen Dokwerkersbond "Willen is Kunnen", december 1907, p. 2.
- (24) Wet 24 december 1903, B.S., 28 december 1903.
- (25) A. MELIS, Antwerpse havenarbeiders 1960-1980: een zicht op hun arbeiderscultuur vanuit de sociale relaties op het werk, KULeuven, licentiaatsverhandeling, 2001, p. 118.
- (26) N. WINKELER, Grieven der Antwerpsche Dokwerker (Vrede Hoogstraat Studiekomiteit), Antwerpen, 1898, p. 18-19.
- (27) N. WINKELER, Grieven [...], p. 31. De Rotterdamse dokwerkers meenden insgelijks dat zijzelf de snelsten waren; H. MOL, Memoires van een havenarbeider, Nijmegen, 1980, p. 107.
- (28) H. MOL, Memoires [...], p. 56-57.
- (29) K. VAN ISACKER, Meesters en Huurlingen [...], p. 124.
- (30) Leo Verbeeck. In: D. DEGROOTE, Antwerpen teruggespoeld. Een eeuw tussen stroom en haven, videocasette (ATV en Stadsarchief Antwerpen), 2002.
- (31) D. DE VRIES, The Construction of the Image of Dock Labour. In: S. DAVIES, e.a. (ed.), Dock Workers [...], p. 702.
- (32) Commission chargée [...], p. 26.
- (33) H. MOL, Memoires [...], p. 32.
- (34) N. WINKELER, Grieven [...], p. 18.
- (35) D. DE VRIES, The Construction [...], p. 687.
- (36) A. MELIS, Antwerpse havenarbeiders [...], p. 91; 127-128.
- (37) H. MOL, Memoires [...], p. 55.
- (38) Het stellen. In: De Onpartijdige Dokwerker, 17 [februari] 1901, p. 5.

De Duitse lessen

Jacco Pekelder, onderzoekscoördinator aan het Duitsland Instituut te Amsterdam

Bij de bestrijding van de RAF-terreur in de jaren zeventig koos West-Duitsland voor een harde aanpak, niet alleen gericht op terroristen maar op iedereen die links-radicaal was. Met als gevolg dat de linkse rijen zich sloten. Nederland kan iets leren van de Duitse ervaringen.

Nog altijd houdt de moord in Amsterdam op de cineast Theo van Gogh op 2 november 2004 met een islamitische jongeman als de vermoedelijke dader de gemoederen in Nederland bezig. Opvallend in alle commotie is de veelgehoorde eis aan alle islamieten in Nederland om zich volledig te distantiëren van het islamitische extremisme. Zij moeten expliciet trouw betuigen aan de democratische grondregels en zich aanpassen aan Nederlandse gedragsregels. Symbolisch voor deze eis was de tevergeefs uitgestoken hand van Rita Verdonk, de rechts-liberale minister van Vreemdelingenzaken en Integratie. De Tilburgse imam Salam, wiens hand zij op een conferentie met islamitische geestelijken eind november 2004 wilde schudden, weigerde beleefd: *“Met alle respect, maar ik mag een vrouw geen hand geven.”* Verdonk reageerde voor de camera's geschokt: *“Maar ik ben toch gelijk aan u?”* ⁽¹⁾ Toch mag verondersteld worden dat ze van tevoren wist dat sommigen op de conferentie religieuze bezwaren hadden tegen het schudden van handen met het andere geslacht. De gedachte dringt zich daarom op dat Verdonk de geweigerde hand wellicht als een uitgelezen kans heeft gezien om eens duidelijk te markeren wat van nieuwkomers mag worden geëist. Heeft ze het daar misschien zelfs op aangelegd? Stak zij haar hand daarom zo camerageniek uit naar de imam?

Logo van de Rote Armee Fraktion (RAF)

Hoe redelijk die eis van distantiëring jegens het islamisme, van trouwbetuiging aan de democratie en aanpassing aan Nederlandse gedragsregels op het eerste gezicht ook lijkt, hij berust op een denkfout en zal waarschijnlijk averechts werken. Daarop wijzen de ervaringen in Duitsland in de jaren zeventig met het linkse terrorisme van groepen als de Rote Armee Fraktion (RAF). Ook toen werd een gehele bevolkingsgroep verantwoordelijk gesteld voor de daden van enkele van haar leden en ook toen werd expliciet trouwbetuiging aan de bestaande democratische orde geëist. Net als toen wordt de strijd vertaald in een ideologische botsing. Natuurlijk gaat de vergelijking niet helemaal op: destijds stond tussen radicaal-links enerzijds en de dominante stromingen in de maatschappij anderzijds een politiek verschil, geen religieus en etnisch. Maar ook toen was er sprake van grote culturele verschillen tussen beide partijen die net als nu bijdroegen tot de verwijdering tussen minderheid en massa. De vergelijking met de vermeende botsing vandaag tussen westerse en islamitische waarden is daarom minder gewaagd dan ze lijkt.

Zo'n historische vergelijking zou een antwoord kunnen geven op de vraag welke maatregelen tegen terreur in ieder geval niet effectief zullen zijn. Wat was het resultaat in Duitsland dat koos voor de harde aanpak waarbij het een hele bevolkingsgroep verantwoordelijk stelde? Heeft dat ertoe bijgedragen dat het terrorisme zijn bedding verloor? Heeft die aanpak ertoe geleid dat minder mensen kozen voor een bestaan als terrorist?

Stadsguerrilla

De RAF ontstond in 1970. Gefrustreerde leden van de uiteengevallen protestbeweging van de jaren zestig meenden dat de tijd was gekomen om de wapens tegen de staat op te nemen. Zij besloten een West-Duitse stadsguerrilla te beginnen, een anti-imperialistische guerrillabeweging in de 'metropolen van het kapitalisme'. De eerste twee jaar hield de RAF zich uitsluitend bezig met de organisatie van de gewapende strijd. Dat wil zeggen: ze 'regelde' veilige huizen, auto's, wapens en geld (door bankovervallen). De enige politieke actievorm was het opstellen en verspreiden van propagandistische brochures. Toch vatten de West-Duitse politie, de politiek en de publieke opinie de RAF vrijwel meteen op als een ernstige politieke bedreiging. Toen bovendien bij schietpartijen de eerste doden vielen, kwam de Bondsrepubliek in de greep van een massahysterie. Luid klonk de roep om harde maatregelen, niet alleen tegen de stadsguerrillero's zelf. De media raakten geobsedeerd door het idee dat de RAF-leden steeds uit handen van de politie wisten te blijven doordat ze hulp ontvingen van een wijdvertakt netwerk van 'sympathisanten' binnen het links-radical milieu.

Voor sympathisanten werden onder anderen publicisten uitgemaakt die probeerden begrip te kweken voor de 'ontspoorde jongeren'. De schrijver Heinrich Böll schreef

bijvoorbeeld relativerend dat het om een "*Krieg der sechs gegen 60 Millionen*" ging. De rechtse media overlaadden hem daarop met verwensingen en verdachtmakingen. Datzelfde lot trof diegene die op zoek ging naar verklaringen voor het terrorisme en in de RAF meer zag dan een apolitieke criminele bende. Zo raakten de nuances in het debat over de RAF al zoek nog voor de eerste politieke campagne van bomaanslagen in 1972.

Bij dat 'Mei-offensief' vonden vier in West-Duitsland gelegerde Amerikaanse militairen de dood en vielen 74 gewonden. In de maand daarna werden de belangrijkste RAF-leden opgepakt. De aandacht concentreerde zich in de volgende jaren op de processen tegen hen en op de omstandigheden waaronder ze gevangen werden gehouden. Aangespoord door hun advocaten en aangevuurd door hongerstakingen van de verdachten zelf, ontstonden in diverse West-Duitse steden comités voor solidariteit met de RAF. Vanuit de gevangenis onderhielden de verdachten via hun advocaten direct contact met die comités. Na verloop van tijd ontstond vanuit die comités een nieuwe 'generatie' terroristen, die vanaf 1975 aanslagen en gijzelingen pleegden om de RAF-gevangenen vrij te krijgen.

Martelaars

In haar gerechtvaardigde pogingen die contacten tussen de gevangenen en deze supporters te verhinderen ging de overheid soms erg ver. Zo stelde zij een aantal speciale regelingen op voor de strafrechtelijke behandeling van terreurzaken die de rechten van de verdediging ernstig inperkten. Het aantal advocaten per verdachte werd bijvoorbeeld ingeperkt en een advocaat mocht niet langer verschillende verdachten in dezelfde rechtszaak verdedigen. Later werd ook het briefverkeer tussen advocaten en verdachten streng gecontroleerd: geen overbodige zaak, advocaten sluisden zelfs pistolen de gevangenis binnen.

Moeilijker te begrijpen is dat verdachten van de RAF vaak zeer lang in eenzame opsluiting zaten. Hoewel het beleid in het algemeen meestal niet bijzonder grof was, kwam het door dit soort vaak opzettelijke uitwassen wel zeer hardvochtig over. Politici en bestuurders waren zich onvoldoende bewust van de noodzaak elke indruk te vermijden dat de RAF-gevangenen uitzonderlijk streng en niet conform de rechtsstaat werden behandeld.

Die in wezen panische houding van de overheid had een tweërlei negatief effect. Ten eerste behield het grote publiek de indruk dat de RAF een ernstige bedreiging van het politieke en sociale bestel vormde. Dat beeld was onjuist, want daarvoor was zij vele malen te zwak. Bovendien werden de levens van doorsnee Duitsers door de RAF niet bedreigd. Ten tweede provoceerde het overheidsoptreden een solidariteitsbeweging binnen radicaal-links. Kritische vragen over het 'geweld der kameraden' werden wegge-

De RAF-kopstukken (v.l.n.r.): Andreas Baader, Ulrike Meinhof, Jans Karl Raspe en Gudrun Ensslin (© AP Wirephoto)

drukt door de verontwaardiging over de vermeende mishandeling in de gevangenissen (*"Folter"* schreef men overal). De RAF-leden werden door radicaal-links op het schild gehesen als martelaars en identificatiefiguren. Het overheidsbeleid leidde kortom tot radicalisering. Het werkte dus averechts.

Vrijheid van meningsuiting

Bovendien greep de overheid diep in in het leven van West-Duitsers met werkelijke of vermoede radicaal-linkse politieke overtuigingen. Er werd een hele reeks wetten geïntroduceerd of gewijzigd, met de bedoeling terroristische daden al in de planningsfase te ontdekken. Daaronder vielen maatregelen die de bevoegdheden van opsporingsdiensten verruimden. Om één voorbeeld te noemen: voortaan kon bij straatcontroles ook van niet-verdachten de identiteit worden vastgesteld. Zij mochten daarvoor desnoods beperkte tijd worden vastgehouden. De politie mocht ook hun tassen doorzoeken. Voorts werd een aantal handelingen in de sfeer van voorbereiding van terroristische daden strafbaar gesteld. Zelfs marginale 'hulp-, wervings- en ondersteuningsacties voor terroristische verenigingen' werden in nieuwe of aangepaste wetten al gelijkgesteld met zware criminaliteit en met corresponderende straffen bedreigd. Zo werden ook tamelijk onschuldige uitlatingen geïnterpreteerd als goedkeuring van terrorisme of als oproep daartoe. Het ging zelfs zover dat een graffiti-protest tegen de behandeling van gevangen RAF-leden als ondersteuning van terrorisme werd vervolgd.

Dat ook dit averechts uitpakte bleek onder meer toen Michael 'Bommi' Baumann, een voortvluchtige stadsguerrillero van een andere groep dan de RAF, zijn herinneringen publiceerde. Het boek met de omineuze titel *Wie alles anfang* (München: Trikont Verlag, 1975) werd verboden, de oplage werd uit een linkse drukkerij gehaald en vernietigd en

de uitgevers werden vervolgd. Dit terwijl Baumann in zijn boek juist de weg naar geweld als een doodlopende straat afdeed. In een ander geval maakte justitie het voortbestaan van een West-Berlijnse actiekraant van 'ondogmatische' linkse groepen door een serie invallen onmogelijk. Daarmee was andermaal een radicaal-links forum van kritisch debat over de 'gewapende strijd' de nek omgedraaid. De vrijheid van meningsuiting moest het hier afleggen tegen de simpele koers om alles te vervolgen wat maar enigszins met het linkse terrorisme in verband gebracht kon worden.

"Klammheimliche Freude"

In feite ging justitie geheel voorbij aan het zelfzuiverend vermogen van de radicaal-linkse stroming in de Duitse politiek. Sterker nog: het establishment in politiek, bestuur en pers nam de debatten in radicaal-linkse kringen helemaal niet waar. Het begreep deze subcultuur en de bijbehorende taal niet, maar stoorde zich slechts aan de soms cynische undergroundstijl en reageerde daarop emotioneel. Pijnlijk duidelijk werd dat in 1977 tegen de achtergrond van een nieuwe geweldscampagne van de RAF. Begin april 1977 werd de hoogste federale officier van justitie, Siegfried Buback, met zijn twee begeleiders vermoord. Een studentenblad in Göttingen publiceerde een in memoriam, geschreven door een anonieme auteur die zich naar een indianenstam Mescalero noemde. Hij begon zijn stuk met de mededeling op het bericht van de moord op Buback aanvankelijk met *"klammheimliche Freude"* (stiekeme vreugde) te hebben gereageerd, vervolgde met een analyse van die eerste reactie en kwam heel wat regels verder tot de conclusie dat zijn stiekeme vreugde verkeerd was geweest; moord en andere gangstermethoden pasten niet bij links.⁽²⁾

Je zou zeggen dat dit een hoopvol signaal was. Het leek een staaltje gezonde zelfkritiek, zo geformuleerd dat het op resonantie binnen de radicaal-linkse beweging mocht rekenen. Daardoor was het in potentie effectief; het zou mensen binnen die subcultuur ervan kunnen overtuigen geen geweld te gebruiken. De massamedia en de politiek dachten daar echter anders over. Zij struikelden over de woorden 'klammheimliche Freude' en kwamen aan een waardering van de conclusie niet eens toe. Er ontstond een hetzeachtige stemming tegen de anonieme auteur en tegen de redactie van het studentenblad. Een aantal linkse professoren besloot daarop hen in bescherming te nemen door de gewraakte tekst, voorzien van uitleg en een verdediging, nogmaals uit te geven. Nu werden de hoogleraren zelf het mikpunt van kritiek: in kranten werden zij weggezet als *"Schreibtschätter des Terrorismus"* (zoiets als 'bureauterroristen à la Eichmann'). Verschillende deelstaten, in formele zin de werkgevers van de betrokken professoren, dreigden hen met ontslag en dwongen hen een verklaring van loyaliteit aan de staat te ondertekenen.

Verbondenheid

Uit dat autoritaire optreden bleek ten eerste een gebrek aan vertrouwen in de democratische instellingen die men voorgaf te verdedigen. Dat deed afbreuk aan de geloofwaardigheid van het West-Duitse politieke bestel juist bij dát deel van de bevolking dat het gevoeligst was voor terroristische verleiding. Ten tweede getuigde het establishment van een wezenlijk gebrek aan belangstelling voor die radicaal-linkse bevolkingsgroep. Natuurlijk, het was niet gemakkelijk om die vaak onpraktisch-idealistische, moralistische en marxistische utopisten te benaderen, maar geen politicus van gewicht heeft in de jaren tussen 1970 en 1977 een stap in hun richting gezet. Eén van hen, de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Gerhart Baum (namens de liberale FDP), heeft inmiddels meermaals erkend dat die houding verkeerd was.⁽³⁾ De toenmalige politici en bestuurders, zegt hij, hadden er beter aan gedaan naar de oorzaken te zoeken. Zij hadden althans moeten proberen de opinies en sentimenten in radicaal-linkse kringen in al hun verscheidenheid te begrijpen. Door hun nalatigheid hebben zij een kans gemist om de voedingsbodem voor terrorisme uit te drogen. In plaats daarvan hebben zij die, met de eenzijdige harde maatregelen, juist opnieuw ingezaaid en geïrrigeerd.

Een grote meerderheid binnen radicaal-links verafschuwde het programma van destructie en dood van de stadsguerrillero's. Velen vonden het echter moeilijk om, zoals het establishment op luide toon eiste, een duidelijke grens te trekken tussen zichzelf en de linkse terroristen. Men deelde tenslotte nog altijd een fundamentele afkeer van de bestaande politieke en maatschappelijke verhoudingen. Men koesterde nog de herinnering aan het gemeenschappelijke actieverleden in de protestbeweging van de jaren zestig. Door de vijandigheid van de overheid en de publieke opinie behielden die gevoelens van verbondenheid enige kracht. De argumenten waarmee de meesten van hen, net als Mescalero, het geweld uiteindelijk afwezen, zijn ook door die eigen subcultuur en die verscheurdheid beïnvloed. Het establishment miskende die verscheurdheid; het kon er de nodige sensibiliteit niet voor opbrengen.

In Nederland lopen we ook dat risico. Sommige spraakmakende politici en commentatoren neigen ernaar de verscheurdheid van veel islamieten in Nederland te miskennen. Dat de meesten van hen het geweld afwijzen, is overduidelijk. Toch valt het velen zwaar alle bruggen naar de extremisten, met wie ze hun geloof en herkomst delen, af te breken. We moeten dat ook niet eisen. In een democratie kan niemand van een ander verlangen uitdrukkelijk te verklaren dat hij democraat is. Democratie berust nu eenmaal op de impliciete afspraak (ondersteund door expliciete bepalingen in het strafrecht) dat geweld en de dreiging daarmee geen onderdeel uitmaken van het proces van menings- en besluitvorming. In de nog jonge democratie van West-Duitsland in de jaren zeventig kostte het velen moeite die regel toe te passen. Van radicaal-links werd

verlangd dat het het eigen discours losliet en alleen nog in de termen van het establishment over het terrorisme debatteerde. In wezen werd van radicaal-links geëist dat het zijn eigen identiteit opgaf. De druk van het terrorisme maakte die eis wel begrijpelijk, maar hij werkte averechts. Een deel van radicaal-links sloot in een solidariteitsreflex de rijen, met alle nare gevolgen vandien. Meer dan ooit kreeg de strijd van de RAF een symbolische betekenis, meer dan ooit werden de RAF-terroristen identificatiefiguren binnen de radicaal-linkse beweging.

Wie nu - vooral als bestuurder of politicus, maar ook als commentator - islamieten in Nederland als groep benadert en van hen, als lid van een groep, eist dat zij plechtig beloven de normaalste spelregel van menselijk verkeer (*"Gij zult niet doden"*) te respecteren, is even contraproductief bezig als men destijds in Duitsland was. Wie nu - zoals minister Verdonk leek te doen - een hand uitsteekt om er geen terug te krijgen, neemt het risico een van de extreme woordvoerders van de islam in Nederland tot boegbeeld en richtfiguur van alle Nederlandse islamieten te bombarderen. Wie in groepen denkt, creëert groepen en houdt groepsdenken in stand. Waarom zouden we een houding tegenover terrorisme innemen, waarvan bijna dertig jaar geleden in Duitsland al is gebleken dat ze averechts werkt?

(1) Geciteerd in het actualiteitenprogramma van de Nederlandse publieke televisie NOVA, 22 november 2004.

(2) Zie voor de tekst van de Nachruf: <http://www.uni-muenster.de/UniGAL/bukomp/buback.html>.

(3) Zie voor een recent interview: http://www.duitslandweb.nl/dossiers/RAF/Balans/Gerhart_Baum.html.

LITERATUUR

De Bondsrepubliek werd dertig jaar lang, van 1968/1970 tot 1998, geplaagd door autochtoon terrorisme van extreem-linkse signatuur. Zeer lezenswaard en informatief is nog altijd S. AUST, *Der Baader Meinhof Komplex*, München: Wilhelm Goldmann Verlag, 1997 (eerste druk 1985), maar de beste kroniek van die geschiedenis is inmiddels B. PETERS, *Tödlicher Irrtum. Die Geschichte der RAF*, Berlin: Argon Verlag, 2004. Een goed overzicht van de RAF-historiografie biedt: K. WEINHAEUER, *Terrorismus in der Bundesrepublik der Siebzigerjahre. Aspekte einer Sozial- und Kulturgeschichte der Inneren Sicherheit*. In: *Archiv für Sozialgeschichte*, 44(2004), p. 219-242. Pamfletten en dergelijke van de RAF zijn uitgegeven in het zeer verzorgde boek *Rote Armee Fraktion. Texte und Materialien zur Geschichte der RAF*, Berlin: ID-Archiv, 1997. De beste analyse van de verbanden tussen de Beweging van '68 en gewelddadige groeperingen als de RAF leverde tot dusverre de Amerikaanse historicus J. VARON met *Bringing the war home. The Weather Underground, the Red Army Faction, and revolutionary violence in the sixties and seventies*, Berkeley, Calif.: University of California Press, 2004. Over de debatten binnen radicaal-linkse kringen in West-Duitsland in de jaren 1970 over het terrorisme van de RAF schreef Jacco Pekelder het artikel *Het geweld der kameraden*. Peter Brückner, *het terrorisme en de linkse identiteit*. In: J. PEKELDER en F. BOTERMAN (red.), *Politiek geweld in Duitsland. Denkbeelden en debatten*, Amsterdam: Mets en Schilt Uitgevers, 2005, p. 229-253. Daarin staan nog twee bijdragen over het linkse terrorisme in Duitsland van de Duitse historici Gerd Koenen en Wolfgang Kraushaar.

Tijdens de Spaanse Burgeroorlog werden talloze kerkklokken omgesmolten voor de wapenindustrie

De clerus aan het kruis

Willie Verhoysen

De oppermachtige positie van de katholieke kerk heeft door de eeuwen heen oppositie opgeroepen en leidde in tal van landen tot antiklerikale bewegingen. Dat ging soms gepaard met zware botsingen. Spanje is in dat verband een opvallende uitschieter: de antiklerikale confrontaties waren er veel heftiger dan in de rest van Europa. Zo werden tijdens de Spaanse burgeroorlog (1936-1939) bijna 7000 priesters, monniken en nonnen het slachtoffer van geweld. In de ruim honderd jaar voorafgaand aan de burgeroorlog kwamen tenminste 235 leden van de Spaanse clerus op een gewelddadige manier aan hun einde. Daarnaast werden in deze periode ongeveer 500 kerken en religieuze centra in brand gestoken. Antiklerikalisme was dan ook een belangrijke trend in het Spaanse politieke, sociale en culturele leven tot het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog in 1936. Toch werd aan dit fenomeen relatief weinig aandacht geschonken. Het onderzoek naar het antiklerikalisme in Spanje kan er een licht op werpen.

Karikatuur uit Hem Day, Le châtiment de Dieu, 1934

Historici die een band hadden met de katholieke kerk, hebben als eersten geprobeerd het antiklerikale fenomeen in kaart te brengen. Volgens hen ligt de belangrijkste oorzaak van het virulente antiklerikalisme bij de liberale en republikeinse intellectuelen van de 19e eeuw die de pers gebruikten om de haat tegen de kerk aan te wakkeren en zo een gewelddadig sektarisme bij de bevolking in de hand werkten. De aanvallen tegen de kerk werden uitgelokt door liberale en republikeinse politici die door hun demagogische toespraken in het parlement en op straat de aanzet gaven tot het vermoorden van priesters en het in brand steken van kerken. Het opruien van de bevolking tegen kerk en clerus werd tijdens de Spaanse burgeroorlog nog extra versterkt door een laïciserende wetgeving, aldus deze historici.

Zelfs als we de voorgaande overwegingen volledig terzijde schuiven, is het niet gemakkelijk om de antiklerikale 'beweging' te verklaren. Temeer omdat het antiklerikale geweld al voor de Spaanse burgeroorlog voorkwam, zoals in 1909 toen de bevolking kloosters in brand stak uit protest tegen de Marokkaanse oorlog. Sommigen beschouwen dit geweld als het resultaat van het fanatisme en de irrationaliteit van de massa die zijn furie richtte tegen

de vijanden, of hebben het over een massa die alle morele beperkingen heeft verloren en een gevaarlijk beest wordt dat steelt, brand sticht en moordt. Toch kunnen we met dergelijke verklaringen geen genoegen nemen. Geen enkele menselijke actie kan zonder meer als abnormaal worden omschreven. In de eerste plaats moeten we het fenomeen analyseren en de oorzaken ervan zoeken zodat we een beter inzicht krijgen in de betekenis ervan, in tegenstelling tot stereotypisch gedrag dat we als normaal betitelen.

De antiklerikale beweging in Spanje wordt vaak vanuit een economische context verklaard. Tijdens de laatste decennia van de 19e eeuw nam het aantal religieuze ordes sterk toe en daalde de welvaart. Daarbij kwam dat de kerk een sterke controle had op onderwijs en caritatieve instellingen. Meer in het algemeen heerste bij vele Spaanse arbeiders de overtuiging dat de religieuze ordes dicht aanleunden bij de rijke ondernemers. De welvaartsdaling in combinatie met de kritische houding ten opzichte van de kerk leidde in 1909 tot het in brand steken van vijftig religieuze gebouwen. Op dezelfde (economische) wijze worden de eerdere opstanden van 1834 en 1835 verklaard, toen ook al veel geweld werd gebruikt tegen de kerk. Alleen al in Madrid werden bij de opstand van 17 juli 1834 meer dan tachtig paters om het leven gebracht. Hoewel de economische verklaring hout snijdt, is ze toch te eenzijdig en vooral te versimpelend. Zo heeft ze onder meer weinig oog voor de culturele componenten. Daarbij denken we dan vooral aan de populaire afwijzing van het seksuele gedrag van de geestelijkheid.

Seks en rituelen

Een culturele benadering van antiklerikale massareacties is niet nieuw. In de middeleeuwen zijn er al voorbeelden van aanvallen op de geestelijkheid wegens haar seksueel gedrag. Volksverhalen en liedjes, die van generatie op generatie mondeling werden overgeleverd, beschrijven het soms liederlijke gedrag van de geestelijkheid. Volgens sommige auteurs waren katholieke priesters gedoemd om ontuchtig, wellustig, gemeen, hypocriet, frauduleus en zonder scrupules te zijn. Kortom, ze stonden symbool voor alle zonden en niet slechts één daarvan. Er wordt ook verwezen naar de seksuele repressie uitgaande van de clerus en waarvan vooral adolescenten en novicen, overladen met schuldgevoelens in dat verband, het slachtoffer waren. De onderdanige positie van die penitenten resulteerde in vele gevallen in een demystificatie van de geestelijken en in het bijzonder in een omkering van waarden. De penitenten hadden hun religieuze roeping trouwens vaak ingelepeld gekregen door vrome overbeschermende moeders. Ze moesten zich in hun puberteit niet alleen losmaken van hun moeder, maar ook van haar religieuze overtuiging.

De eerste drie decennia van de 20e eeuw waren in Spanje het toneel van een confrontatie tussen de aanhangers van de seksuele vrijheid en de geestelijkheid die met alle mogelijke middelen de traditionele autoritaire seksualiteit verdedigde. Na de overwinning van

het Francoregime in 1939 werd de traditionele seksuele moraal van de geestelijkheid volledig in ere hersteld.

De seksuele kwestie speelde een rol in de antiklerikale propaganda van de 19e en 20e eeuw, maar was nooit de belangrijkste en zeker niet de enige vorm van kritiek. Er werd ook gewezen op het gebrek aan productiviteit bij de broeders, op de geheimen en de samenzweringen van de kloosters, de intriges van de jezuïeten om zich de rijkdommen van hun volgelingen toe te eigenen, het machtsstreven, het obscurantisme en de domheid van priesters, hun houding tegenover het opkomend liberalisme en de vervolgingen van de Inquisitie.

Aan de religieuze component van antiklerikale bewegingen wordt in het algemeen weinig aandacht geschonken. Enkele studies over het Spaanse anarchisme gaan hier wel op in en verwijzen vooral naar de fameuze studie van Gerald Brenan: *Het Spaans labirynth*. Brenan omschrijft het Spaanse anarchisme als een soort millenniumbeweging die streeft naar de vestiging van het anarchisme zoals de christenen streven naar Gods rijk op aarde. Het antiklerikalisme past volgens deze opvatting in die anarchistische traditie en wordt beoordeeld als een religieus fenomeen en niet als het bijproduct van andere confrontaties.

De sleutel van het antiklerikalisme kan daarom niet gevonden worden in de relatie van de kerk met de economische, politieke en sociale macht, maar eerder in de geloofsleer. Of scherper gesteld: in Spanje werden kerken in brand gestoken omdat het kerken waren en werden priesters gedood omdat het priesters waren. De antiklerikale reacties waren altijd duidelijke contrarituelen, authentieke theatrale acties geïnspireerd op de religieuze rituelen zelf. De overvloed en de herhaling van deze contrarituelen worden verklaard vanuit de invloed van de traditionele religieuze cultuur en de hoge graad van ritueel geweld in de Spaanse volkscultuur. Dat laatste komt onder meer tot uiting in de traditionele stierengevechten en ander geweld tegen dieren.

Dat deze reacties intenser waren bij de mannen kan gekoppeld worden aan het feit dat de Spaanse geestelijkheid nagenoeg geen vrouwen toeliet in haar rangen. Daarom wordt het geweld gezien als een exorcisme of het onschadelijk maken van antimannelijke bedreigingen en als de herovering van posities waar de vrouwen een machtsbasis hadden opgebouwd.

Zoals wel meer voorkomt in culturele structuren met een hoge graad van duurzaamheid, moet dit hoofdzakelijk mannelijk antiklerikalisme beschouwd worden als een langdurig fenomeen en niet als het resultaat van specifieke momenten in historische gebeurtenissen. In het bijzonder de Spaanse antiklerikale bewegingen van de 19e en 20e eeuw zijn nauw verbonden met soortgelijke bewegingen in vroeger tijden zoals bijvoorbeeld de religieuze opstanden ten tijde van de protestantse reformatie.

Het destructieve karakter van de contrarituelen ontstond voornamelijk uit de behoefte een eind te maken aan symbolische systemen in traditionele samenlevingen, terwijl de rooms-katholieke kerk juist haar ideologie en bureaucratisch apparaat afstemde op het handhaven van traditionele samenlevingen.

De antiklerikale fenomenen moesten uiteindelijk de weg vrijmaken voor een moderne middenklasse en voor een gesecculariseerde en individualistische samenleving. Deze verklaring is ook van toepassing op de Spaanse versie van antiritualistische en antisacramentele acties, weliswaar met een hogere graad van geweld, wat wil zeggen dat die acties objectief gezien de middenklasse bevoordeelden. Voor de middenklasse was de katholieke kerk immers niet langer een bastion van ondersteuning, maar eerder een obstakel op de weg naar secularisatie.

Toch bestaat er een belangrijk verschil tussen het moderne antiklerikalisme van de 19e en de 20e eeuw en vroegere protesten, toen de geestelijkheid over de hekel werd gehaald in liederen, grappen en dergelijke. Na 1800 kwam de klemtoon veel meer te liggen op geweld tegen de kerk. Zo werden in de periode 1820-1823 ongeveer honderd geestelijken vermoord, terwijl tijdens de Spaanse burgeroorlog zeventien duizend geestelijken het leven lieten. We kunnen dus niet zomaar over een continuïteit van het antiklerikale protest vanaf de middeleeuwen spreken. Er heeft in de loop van de 19e eeuw een metamorfose plaatsgevonden. Hoewel de antiklerikale acties gezien kunnen worden als contrarituëlen, lijkt er toch geen directe relatie te zijn tussen deze protestacties en de druk van de religieuze verplichtingen. Degenen die geestelijken ombrachten en kerken vernielden waren juist zij die deze aan hun laars lapten en het minst last leken te hebben van de religieuze repressie. De betere klassen, die het dichtst bij de kerk stonden, ondervonden de religieuze repressie aan den lijve, maar zij namen meestal niet deel aan antiklerikale acties. De Spaanse kerk verdedigde immers hardnekkig de bestaande sociale orde, waarin de middenklasse ontegensprekelijk een belangrijke rol speelde.

Macht van de geestelijkheid

Bekijken we een en ander vanuit een politieke context, dan krijgen we een heel ander gezichtspunt op het antiklerikalisme. Dan blijkt er een nauwe relatie te bestaan tussen politieke crisissen en het uitbreken van antiklerikale protesten. De politieke strijd tussen de kerk die het oude regime verdedigde en de nieuwe liberale tendensen, op een moment dat de traditionele orde in een crisis verkeerde, beïnvloedde in sterke mate het antiklerikalisme aan het begin van de 19e eeuw. De wortels van het antiklerikalisme kunnen gevonden worden in de afwijzing door de katholieke kerk van de eerste hervormingen, zoals de afschaffing van de Inquisitie in 1813 en de oppositie tegen de nieuwe wetten (1820-1823), die de reguliere geestelijkheid bepaalde regels oplegden. Op dat moment steunde slechts een minderheid van de geestelijkheid het nieuwe constitutionele regime. Een meerderheid was ertegen en nam zelfs deel aan de absolutistische opstand van 1822, die het oude regime wilde herstellen. Het antiklerikale geweld dat daarop volgde en waarbij zo'n honderd slachtoffers vielen, kan daarom gezien worden als een reactie op deze opstand.

Iets soortgelijks gebeurde toen in 1834-1835 de clerus actief de opstand van de Carlisten steunde. Na deze tweede uitbarsting van antiklerikaal geweld, waarbij honderdveertig monniken werden vermoord, bleef het voor de rest van de 19e eeuw vrij rustig. Dit betekende niet dat de klerikale kwestie van de agenda was verdwenen. In periodes waarin de liberalen aan de macht waren of in revolutionaire tijden, trad de antiklerikale strijd vaak op de voorgrond. Er werden dan seculiere en zelfs antiklerikale wetten uitgevaardigd om de macht van de katholieke kerk in te perken. Zo werd in de constitutie van 1869 de vrijheid van geloof opgenomen. In een ontwerp voor de constitutie van 1873 werd aangedrongen op een volledige scheiding van kerk en staat en een volledige secularisering van het civiele leven. Tegelijkertijd werd in republikeinse publicaties de geestelijkheid het belangrijkste obstakel voor nieuwe democratische ideeën genoemd. Toch waren de gewelddadige uitbarstingen in deze periode (1869-1874) eerder geïsoleerde acties, zelfs de katholieke pers vermeldde alleen maar enkele diefstallen en bedreigingen.

Het contrast met de periode 1820-1830 valt daarom des te meer op; het antiklerikale geweld was toen intenser dan tijdens de rest van de eeuw. De 19e eeuw werd in Spanje overigens gekenmerkt door een toenemend verlies van geloof in hele streken van het land. Hoewel geestelijke historici beweren dat er een rechtstreeks verband is tussen de invloed van seculiere intellectuelen en het antiklerikale geweld, is er geen directe lijn te trekken. De gewelddadige antiklerikale acties van de 19e eeuw waren veeleer een antwoord op de klerikale bedreiging van de (nieuwe) liberale orde.

Na de restauratie van 1876 vond er echter een grote verandering plaats, de constitutie herstelde de rooms-katholieke geloofsleer als de *primus inter pares* onder de godsdiensten. Tegelijk trachtte de katholieke kerk voordeel te halen uit de nieuwe politieke situatie door te proberen de politieke en sociale dominantie die ze eerder had verloren, weer terug te winnen. Desondanks bleef het relatief rustig aan het antiklerikale front tijdens de laatste decennia van de 19e eeuw. Het antiklerikale verzet bleef beperkt tot het gedrukte of mondelinge protest.

Rond de eeuwwisseling deed zich een essentieel nieuwe ontwikkeling voor, er ontstonden namelijk moderne vormen van organisatie en collectieve acties zoals oproeren, conferenties, demonstraties en zelfs boycotten van religieuze acties en celebraties. Hiermee probeerde de antiklerikale beweging de politieke agenda te beïnvloeden en de acties van de katholieken om hun geestelijke privileges te beschermen, onderuit te halen.

De voorgestelde seculiere hervormingen faalden echter terwijl de klerikale macht werd versterkt door de terugkeer van een conservatieve regering in 1907. In deze context vond in 1909 het oproer van de Tragische Week plaats, nog verergerd door het uitbreken van de Marokkaanse oorlog. Het antiklerikale geweld leefde weer op en leidde tot het in brand steken van religieuze gebouwen. De gewelddadigheden vonden plaats in een tijd van intense politieke debatten over de rol van de kerk, gekoppeld aan het falen van hervormingspogingen in de voorgaande jaren.

Net zoals in de 19e eeuw was het opvallend dat de golf van antiklerikale protesten na 1913 abrupt stopte. De antiklerikale organisaties verdwenen, de toon van de confrontatie werd milder en de religieuze kwestie verdween praktisch uit het publieke debat. Dit kan ten dele worden verklaard door de onmogelijkheid van de antiklerikale beweging om zich te ontwikkelen tot een sociale organisatie. De antiklerikale organisaties en protesten hadden tot dan volledig ten dienste gestaan van de massale mobilisatie, een strategie die gesteund werd door de republikeinen. Maar dergelijke organisaties werden weer opgeheven als ze hun onmiddellijke betekenis hadden verloren. Het verdwijnen ervan na 1913 heeft echter ook te maken met hun onvermogen om seculiere hervormingen door te drukken dan wel te handhaven.

Ondanks de tegenslag verdween de antiklerikale beweging niet meteen helemaal: ze wachtte gewoon een nieuwe politieke opportuniteit af om weer in actie te komen. Die deed zich voor bij de instelling van de (kortstondige) Tweede Republiek in 1931 toen honderd kloosters in brand werden gestoken. Het uitbreken van de antiklerikale actie was een directe reactie op provocaties van monarchistische organisaties gesteund door de kerk. Hetzelfde gebeurde direct na de verkiezingsoverwinning van het (progressieve) volksfront in februari 1936: nog eens honderd religieuze gebouwen werden het doelwit van de antiklerikale woede. Tot het uitbreken van de burgeroorlog in juli dat jaar werden evenwel geen geestelijken omgebracht. In de eerste weken na de militaire opstand van 18 juli 1936 bereikte het antiklerikale geweld zijn hoogtepunt. Waarschijnlijk de helft van de zeventuizend geestelijke slachtoffers tijdens de burgeroorlog, liet al in juli of augustus 1936 het leven. Volgens sommige onderzoekers moeten we eerder spreken van onvervalste vervolging dan van politieke verdrukking omdat het geweld geen reactie was op de steun die de katholieke kerk aan de opstandelingen verleende. Het zou gegaan zijn om de hele religieuze context omdat er naast gemoord ook gefolterd en vernederd werd en katholieke graven geschonden werden. Kortom de acties waren gericht tegen alles wat met kerk en geloof te maken had: kloosters, religieuze objecten, festiviteiten en zelfs de religieuze namen van straten. Het uiteindelijke doel van deze felle antiklerikale actie was: weg met de katholieke religie in de nieuwe revolutionaire, seculiere samenleving.

Die radicale scheiding tussen politieke en religieuze motieven is evenwel discutabel. In de jaren voor de burgeroorlog legde de kerk een belangrijke hypotheek op het politieke leven in Spanje door zich telkens opnieuw te kanten tegen welke seculiere wetgeving dan ook in het bijzonder en tegen het republikeinse systeem in het algemeen. De sociale tegenstellingen tussen gelovigen en niet-gelovigen vielen grotendeels samen met de politieke tegenstellingen tussen aanhangers en vijanden van het republikeinse regime. Een expliciete verklaring van de kerk ten gunste van de opstandelingen was daarom niet noodzakelijk: de kerk werd zonder meer direct geassocieerd met de opstand. Antiklerikale en zelfs antireligieuze gevoelens werden dus sterk aangewakkerd door de opstand zelf en door de politieke bijdrage van de kerk aan de staatsgreep en minder door louter religieuze overwegingen. Militaire aanvallen van de opstandelingen vanuit religieuze gebouwen bevestigden dat beeld ten overvloede.

Transformatie

Hetzelfde verband tussen politiek en religie vinden we terug ten tijde van de transformatie van de Spaanse samenleving naar de parlementaire democratie. Vanaf de jaren 1960 vonden er grote veranderingen plaats in de katholieke kerk na het tweede Vaticaans concilie. Bovendien kwam een gezamenlijke katholieke en niet-katholieke mobilisatie tegen het regime van Franco tot stand. Door deze dynamische alliantie verdween de oude politieke cultuur waarin het antiklerikalisme zo goed gedijde. De antiklerikale beweging verloor met andere woorden haar betekenis.

Voor het ontwikkelen en veralgemenen van sociale bewegingen is het essentieel dat het thema dat wordt bespeeld de nodige politieke weerklank vindt. Dat gold ook voor de Spaanse antiklerikale beweging in de 19e en 20e eeuw. De antiklerikale uitbarstingen vonden plaats in politiek woelige tijden: de burgeroorlog, de Marokkaanse oorlog, de twee opstanden en de periode van radicale politieke veranderingen. In die omstandigheden kreeg de antiklerikale houding van liberalen, republikeinen, socialisten, vrijmetselaars en anarchisten, nieuwe munitie. Het antiklerikalisme werd geïntegreerd in een nieuw cultureel netwerk en in een politieke cultuur waarin geweld werd aanvaard als een legitieme vorm van actie. De gewelddadigheden tegen de geestelijkheid toen kunnen daarom niet beschouwd worden als de een of andere reflectie van de gewelddadige tradities in de Spaanse cultuur, zoals de mishandeling van dieren tijdens volksfeesten. Ook niet als een simpele reactie op de druk die uitging van religieuze verplichtingen of van de seksuele repressie van de kerk.

De perceptie van de kerk als een sociale en politieke macht blijkt een van de belangrijkste factoren te zijn om het antiklerikalisme en de uitbarstingen van geweld te verklaren. Het grote verschil tussen het moderne antiklerikalisme van de 19e en 20e eeuw en vroegere vormen ervan, ligt in deze factor. Als de geestelijkheid niet verwikkeld geraakte in de politieke strijd ging de vijandelijkheid tegen de kerk doorgaans niet verder dan gesproken of geschreven kritiek. Wanneer de geestelijkheid daarentegen zowel materieel als militair participeerde in de politieke conflicten van de liberale revolutie of in de (politieke) machtsstrijd van deze periodes, dan werden geestelijken en alle symbolen en materiële uitingen van religie het doelwit van agressie en gewelddadige aanvallen.

Voor verdere literatuur zie onder meer:

- BRENAN, G., *The Spanish Labyrinth*, Cambridge, 1950.
- CUEVA, J. de la, *Religious Persecution, Anticlerical Tradition and Revolution*. In: *Journal of Contemporary History*, p. 33.
- TARROW, S., *Power in Movement, Social Movement, Collective Action and Politics*, Cambridge, 1994.

Het archief van Lydia Chagoll*Sofie Vrielynck, Amsab-ISG*

Eind vorig jaar werd het archief van Frans Buyens (1924-2004) in depot gegeven door zijn weduwe Lydia Chagoll. Bij een eerste doorlichting werd al snel duidelijk dat er naast het omvangrijke archief van Frans Buyens, ook materiaal zat van Lydia Chagoll betreffende haar verleden als danseres, schrijfster en cineaste en van sociale activiteiten waaraan ze haar naam verbond. Als richtlijn voor de scheiding van beide archiefvormers werd hun curriculum vitae of biografie gebruikt. Lydia Chagoll werkte ook als cineaste mee met Frans Buyens: voor materiaal daaromtrent werd geopteerd het samen te voegen met het archief van Frans Buyens, dat in een latere fase zal verwerkt worden. Omdat er in de toekomst nog materiaal overgedragen zal worden, opteerden we voor een stortingslijst. Een inventaris maken loont enkel de moeite bij een afgerond archief. Al wat aan dit eindresultaat voorafgaat is immers work in progress.

Lydia Chagoll, 1965 (© Archief Lydia Chagoll)

Lydia Chagoll werd op 16 juni 1931 geboren als Aldewereld Lyda, een van de beide dochters van een joods-Nederlands gezin dat in België woonde. Reeds als kind had ze iets met dansen, ze deed aan kunstijsschaatsen. Bij het uitbreken van de oorlog vluchtte het gezin Aldewereld; via omzwervingen kwamen ze uiteindelijk terecht in een jappenkamp in Indonesië, moeder en dochters in een vrouwenkamp, vader als krijgsgevangene in een mannenkamp. Deze ervaringen heeft ze later neergepend en uitgegeven in *Zes jaar en zes maanden* (1981), *Buigen in Jappenkampen* (1995) en *Hirohito, keizer van Japan. Een vergeten oorlogsmisdadiger?* (1988).

In het kamp kreeg Lyda balletlessen van kampgenoten. Na de repatriëring belandde het gezin in Nederland, waar het vaststelde dat bijna alle familie was omgekomen. De bittere ervaringen maakten van Lydia een introvert kind dat zich uitte in dans en beweging.

In 1948 vatte Lydia aan de Universiteit Brussel de studie Germaanse talen aan, maar ze bleef ook danslessen volgen. Ondanks twijfels van haar ouders omtrent een toekomst in het dansen, zette ze halsstarrig door. In 1952 organiseerde ze twee recitals in het Paleis voor Schone Kunsten onder de voorwaarde dat ze zou stoppen bij negatieve recensies, maar die bleven uit. Ondertussen had ze de artiestennaam Lydia Chagoll en de Belgische nationaliteit aangenomen. De bal ging aan het rollen, de aanbiedingen kwamen vanzelf en ze maakte ook naam met balletten in tv-shows. Ze begon ook met lesgeven aan kinderen in de Munt-schouwburg en behaalde het diploma van

danspedagoge aan de Ecole Supérieure des Etudes Chorégraphiques (sic) te Parijs. Haar pedagogische opvattingen en een pleidooi voor de opwaardering voor de danskunst reflecteren zich in haar boeken *Plaidoyer pour le Ballet belge* (1960) en *Précis de l'enseignement de la danse classique* (1965).

In 1966 maakte Lydia haar droom waar, ze richtte een internationaal balletgezelschap op, Ballet Lydia Chagoll, waarmee ze hoofdzakelijk eigen creaties opvoerde voor kinderen en de jeugd.

Gebrek aan subsidies maakte in 1970 het voortbestaan van het gezelschap onmogelijk. Deze ontgoocheling, een scheiding en problemen met de halswervels deden Lydia stoppen met ballet.

Het idee om de balletten te verfilmen bleef en bracht haar in contact met Frans Buyens. In 1973 werkte ze een choreografie uit voor de film *Waar de vogeltjes hoesten* en was ze montageassistente. Vervolgens was ze ook script- en regieassistente bij documentaires van Frans Buyens.

Chagoll uitte zich cinematografisch met een eerste kortfilm gebaseerd op kindertekeningen over het leven in een stad van de toekomst, *Laat mij minstens een beetje zon* (1975).

Internationale weerklank kreeg ze met *In naam van de Führer*, een documentaire over het arische en niet-arische kind onder het naziregime die veel ophef maakte (1977). Er volgden nog een publicatie, kortfilms en documentaires met betrekking tot dit thema. Haar persoonlijk engagement ten aanzien van verdraagzaamheid en haar inzet voor het lot van kinderen loopt als een rode draad door

haar leven. De Lydia Chagoll-Stichting Voor de glimlach van een kind, werd opgericht in 1978 om ook anderen aan te moedigen zich het lot van kinderen aan te trekken. Deze stichting werd in 1994 ontbonden, maar kreeg onmiddellijk een vervolg als Fonds Lydia Chagoll binnen de Koning Boudewijnstichting. Jaarlijks wordt de Lydia Chagoll-Prijs toegekend aan een persoon, groep of vereniging die verdienstelijk werk levert ter bevordering van het respect voor kinderen.

Enkele jaren na haar documentaire, sneed ze voor de film *Voor de glimlach van een kind* (1982) een nieuw taboeonderwerp aan: kindermishandeling. Hieruit vloeiden weerom sociale activiteiten voort, over heel België werd een campagne gevoerd over de problematiek van kindermishandeling. Lydia Chagoll was medestichtster van het vertrouwensartscentrum, SOS-Enfants/SOS-Kinderen (1983) en stichtster van de werkgroep Kinderen in Gevangenissen (1985).

Ondertussen maakte ze ook corealisaties met Frans Buyens, zoals *Tango-Tango* (1993) en *Weten Waarom* (1997). In die jaren publiceerde ze ook verhalen, *Het toekomstige verleden jaar* (1998), gedichten, *La vieille dame et la fille nomade* (1999) en leverde ze bijdragen voor publicaties, *De huid voorbij* (1994). Een ander initiatief, Ik wil leren v.z.w., dat kinderen met moeilijkheden in de lagere school wil helpen, kwam niet tot volle ontwikkeling.

Ze verleende haar medewerking en inzage in haar archief betreffende haar danscarrière voor het boek *Lydia Chagoll 25 jaar ballet* dat in 2000 verscheen. Ze schreef ook nog een kinderopera met en

voor kinderen, *Maître Tsa* (2002).

Na de dood van Frans Buyens in mei 2004 nam Lydia Chagoll het op zich om de belangrijkste werken uit hun oeuvre uit te brengen op dvd.

Het archief bevat materiaal betreffende de danscarrière van Lydia Chagoll. Het is een mooie weerspiegeling van alle contacten die ze had in de balletwereld, van het lesgeven, en van de problemen inzake het verkrijgen van subsidies over de periode van 1955 tot en met 1972. Ook de volledige voorbereiding van het boek over haar danscarrière werd overgedragen.

Daarnaast is er materiaal betreffende haar sociale activiteiten, meer bepaald de Lydia Chagoll-Stichting Voor de glimlach van een kind, het Fonds Lydia Chagoll en Ik wil leren v.z.w.

Ten slotte materiaal over haar cinematografische projecten, variërend van idee, over script, montage, tot administratie en promotie. Het archief beslaat ongeveer twee en een halve meter verdeeld over 25 dozen.

Z
E
N
Z
O
R
B

De gevolgen van de fysieke opdeling van een archief voor de archivaris en de onderzoeker

Casus: de opsplitsing van het archief van het Vlaams Centrum voor Integratie van Migranten (VCIM) (1991-2002) en zijn voorganger, het Vlaams Overlegcomité Opbouwwerk Migratie (VOCOM) (1977-1991)

Martijn Vandenbroucke, Amsab-ISG

Een archiefophaling in de praktijk

Toen in de zomer van 1999 Amsab-ISG gevraagd werd of het misschien interesse had voor het archief van het VCIM leek het aanvankelijk een overdracht als zovele te zullen worden met onverwachte problemen die altijd om het hoekje komen kijken. Dit keer bleken die toch wat complexer.

Een eerste probleem werd veroorzaakt door een (vrij laat) telefoontje van de archiefvormer (beter: de curator, waarover verder meer). Vaak nemen archiefvormers pas contact op met een archiefinstelling als ze geconfronteerd worden met plaatsgebrek of een onverwachte gebeurtenis waardoor ze niet langer hun archief kunnen bijhouden (een overlijden of een verhuis). Dit betekent dat de archiefinstelling er vaak toe gedwongen wordt het materiaal snel op te nemen, zonder het materiaal zelf en de interne samenhang

ervan te kunnen onderzoeken. Ook in dit geval had Amsab-ISG te maken met een dergelijke 'noodophaling'. Bij het VCIM was weinig interesse voor het archiefbeheer en bovendien was als gevolg van zijn faillissement een curator aangesteld. Deze had pas bij de afronding van zijn taak contact opgenomen met Amsab-ISG, zodat de archivariissen voor een moeilijke beslissing kwamen te staan: binnen twee dagen het materiaal ophalen voor het gebouw afgesloten werd, of alles werd afgevoerd naar de papiercontainer. Hoewel het onmogelijk was op zo'n korte tijd een goed beeld te krijgen van de inhoud van het 'archief', werd besloten toch te gaan kijken. Verspreid over twee verdiepingen lagen in het voor de rest lege gebouw in enkele bureaus en in de gang hopen papier. De tweede dag zei iemand van de bouwplieg die in het gebouw aan de slag was, dat er nog meer papier in de kelder lag ⁽¹⁾; het bleek het archief van VOCOM te zijn, de voorganger van VCIM. Hoewel het naar Amsab-ISG overgebrachte materiaal meteen werd aangepakt, duurde het nog een hele tijd voor er een enigszins volledig zicht op het archief werd verkregen, heel wat materiaal ontbrak en een aantal medewerkers hadden wellicht documenten als hun persoonlijke eigendom mee naar huis genomen. Omdat er weinig hoop was daar nog iets van terug te zien, werd er - ondanks de onvolledigheid - besloten tot een gedetailleerde inventarisatie van het bestand. Dit onder meer wegens de interesse van een aantal onderzoekers in dit nieuwe materiaal, dat essentieel

kan zijn voor de beeldvorming over de integratiesector vanaf eind jaren 1970 tot midden jaren 1990. Dit lijkt het einde van het verhaal, maar dat is het niet. In juni 2004, precies vijf jaar na de eerste overdracht, werd Amsab-ISG op de hoogte gesteld van het feit dat het steunpunt Intercultureel Overleg (ICO) van de Universiteit Gent over de bibliotheek van het VOCOM/VCIM beschikte. Op zich niet zo vreemd, ware het niet dat deze instelling afzag van haar oorspronkelijk voornemen om deze bibliotheek in haar eigen collectie op te nemen. Ook bleek dat in 1999 niet alleen de bibliotheek, maar ook een aanzienlijk aantal documenten naar daar waren overgebracht. Na een prospectie ter plaatse stelden we vast dat dit materiaal in zeer ongunstige omstandigheden bewaard werd. Het ging met name om 112, in een warme, vochtige kelder opeengestapelde kartonnen verhuisdozen, zonder enige identificatie erop en waarvan sommige al door schimmels aangetast. De moeilijke omstandigheden maakten een selectie ter plaatse zo goed als onmogelijk, temeer daar het in 1995 overgebracht materiaal niet vooraf geselecteerd was geworden en er bijvoorbeeld ook heel wat documentatie in het archief was opgenomen.

Omgaan met fouten uit het verleden

In de zomer van 2004 werd ik dus geconfronteerd met enerzijds een grote wanordelijke collectie materiaal van VOCOM en VCIM en anderzijds een groot geïnventariseerd archief, waarin ook allerlei documentatie was opgenomen.

Documentatie wordt in de archiefterminologie gedefinieerd als een verzameling documenten betreffende een feit of een reeks feiten, bijeengebracht met een bepaald doel.⁽²⁾ Indien de documentatie binnen het archief een duidelijke samenhang vertoont of tot een dossier behoort, is het wellicht geen slechte keuze om ze te behouden. Helaas waren in het VOCOM/VCIM-archief verschillende losse documenten - telkens onder de titel Documentatie - willekeurig in de diverse rubrieken ondergebracht, zodat niet meer duidelijk was in welk kader deze documentatie door de archiefvormer was aangelegd. Deze stukken zouden de onderzoeker dan ook geen enkele bijkomende waarde bieden en konden beter vernietigd worden, te meer daar het in feite dubbels waren van stukken die ook elders te vinden zijn. Er bleef dus de keuze om de bestaande inventaris aan te vullen met het recente materiaal of deze helemaal te herwerken. De tweede optie leek aanvankelijk het meest aangewezen, omdat op deze manier alle documentatie (zoals kopieën van ministeriële nota's) uit het archief kon verwijderd worden. Voorts werd een onvolmaakte nummering vastgesteld, bleken een aantal tijdschriften niet naar de bibliotheekafdeling te zijn overgebracht (zodat ze niet op de gewenste wijze konden ontsloten worden) en was het materiaal niet grondig geschoond. En dan was er nog de niet beargumenteerde opdeling van het archief. Zo was het in 1999 overgebrachte materiaal opgedeeld in twee archieven: VOCOM kreeg het archiefnummer 286 en VCIM

289. Uit de overdracht van 2004 bleek echter dat beide archiefvormers duidelijk met elkaar verweven waren. Bepaalde dossiers die tijdens de VOCOM-periode waren opgestart, liepen bij het VCIM gewoon door. Hetzelfde gold voor bepaalde werkgroepen, waarvan de werking onder de opvolger werd voortgezet. Uit de institutionele geschiedenis blijkt trouwens dat het VCIM de juridische opvolger is van het VOCOM. Het leek dan ook aangewezen om deze twee instellingen als één juridische archiefvormer te beschouwen. Dit is een stelling die door voorgangers van nog steeds actieve archiefvormers misschien niet steeds in de praktijk was om te zetten, maar in dit geval zeker wel haalbaar was. Archivariissen worstelen overigens wel meer met de problematiek van 'opeenvolgende archiefvormers'.⁽³⁾ Bij de voortzetting van een opdracht van een oude archiefvormer naar een nieuwe, kan echter zonder meer gesteld worden dat het archief één geheel vormt. De splitsing was hier dan ook een ongelukkige keuze. Uiteindelijk was het enkel de bedoeling om het recent overgedragen materiaal gewoon in te lassen bij het reeds beschreven archief. Zoals uit bovenstaand verhaal blijkt, was dit op korte termijn echter onmogelijk, vermits enkel een volledige herinventarisatie zou volstaan om de gemaakte keuzes bij te sturen. Maar door de voortdurende instroom van archieven werd de prioriteitenagenda steeds overhoop gehaald, zodat daar op korte termijn geen tijd voor beschikbaar was. Uiteindelijk kon ik dus niet anders dan mij in de werkwijze van mijn voorgangers verplaatsen. Zo blijkt

eens te meer dat theorie en praktijk vaak elkaars tegenpolen zijn.

Na het overbrengen van de boeken en tijdschriften naar de bibliotheekafdeling van Amsab-ISG, het schonen (inclusief verwijderen van dubbels) van het recent overgebrachte materiaal, het zoveel mogelijk verwijderen van vreemd archief en diverse documentatie, restten uiteindelijk 144 dozen (15,84 lopende meter). Beide archieven werden ontsloten door middel van inventarissen en zijn toegankelijk mits goedkeuring van de verantwoordelijke archivaris.

Keuzes voor de toekomst

De eerder negatieve ervaring met het VOCOM/VCIM-archief leert ons dat bij zogenaamde noodophalingen er steeds voldoende tijd moet uitgetrokken worden om de oude orde in het archief te herstellen. Indien duidelijk kan vastgesteld worden dat het archief hiaten vertoont – en zeker wanneer het vrij recent materiaal betreft – lijkt het bovendien aangewezen het archief niet via een inventaris, maar via een stortingslijst te ontsluiten. Pas wanneer er zekerheid is dat het ‘verdwenen’ archief door vernietiging bijvoorbeeld onmogelijk nog kan gerestitueerd worden, kan er overgegaan worden tot het maken van een inventaris.

Voor een archiefinstelling is het ten slotte zeer belangrijk om een prioriteitenplan op te stellen, waarbij voor elke opdracht wordt stilgestaan bij de tijdsduur. Als er geopteerd wordt voor een inventaris moet hiervoor voldoende tijd uitgetrokken worden: kwaliteit vergt tijd! Met andere woorden, het is beter zich te beperken tot

een (op het eerste gezicht onoverzichtelijke, maar in het hedendaagse tijdperk van de ontsluiting via digitale catalogus zeer toegankelijke) stortingslijst dan meteen over te gaan tot het opstellen van een inventaris, die men na een aantal jaren al naar de prullenbak mag verwijzen. Alvast een uitdaging voor elke archivaris met de nodige beroepsethiek.

- (1) Zie hiervoor en voor meer historische achtergrond van VCIM en VOCOM, ook M. VOETS m.m.v. R. DE CONINCK, Het archief van VOCOM-VCIM. In: Brood & Rozen, (2003)2, p. 101-105.
- (2) A.J.M. DEN TEULING, Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen, Den Haag: Stichting Archiefpublicaties, 2003, nr. 7.
- (3) H. COPPENS, De ontsluiting van archieven. Richtlijnen en aanbevelingen voor de ordening en beschrijving van archieven in het Rijksarchief, Brussel: ARA, 1997, p. 124-128.

Over ruigtezomen, struweelbanden en houtsingels. Inventaris van het archief van vzw Natuurreservaten

Rik De Coninck, Amsab-ISG

De organisatie ⁽¹⁾

De vzw Natuurreservaten is ontstaan als een traditionele natuurbehoudorganisatie, zoals die ook in andere landen voorkwamen (bijvoorbeeld The National Trust in Groot-Britannië), namelijk naar aanleiding van de bedreiging van waardevolle landschappen of natuurgebieden en ook vanuit de bezorgdheid voor de esthetische en recreatieve functie van de natuur.⁽²⁾

Reeds in 1835 was in België de Koninklijke Kommissie voor Monumenten opgericht, en in 1912 werd daar een afdeling Landschappen aan toegevoegd, maar de monumenten bleven het belangrijkste aandachtspunt. In 1910 werd de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon opgericht en in 1933 ontstond De Wielewaal. Door de Tweede Wereldoorlog duurde het nog tot 1951 eer hier een reservatenvereniging opgericht werd.

De vereniging werd opgericht op 6 januari 1951 onder de benaming Vogelreservaten van België, in een klimaat van nagenoeg volledige onverschilligheid voor de natuurbeschermingsgedachte. In België waren er op dat moment geen natuurreservaten en de vogelvangst vernietigde ieder jaar veel vogels. De vereniging positioneerde zich binnen een complex van verenigingen voor natuurbehoud (Ardenne et Gaume, Vrienden van het Zoniënwood...) als de beschermer van vogels en door het creëren van reservaten, kreeg ze de goedkeuring van wetenschappelijk geïnteresseerden. In de statuten werd het doel verduidelijkt: *“Het behoud van de natuurlijke middens in België, wier bewaring een noodzaak is voor de natuurwetenschappen in het algemeen en voor de ornithologie in het bijzonder. Dit doel zal bereikt worden langs de volgende wegen: het in eigen bezit verwerven, huren of iedere andere aangepaste vorm.”* Die beperking tot vogelreservaten was een bewuste keuze van de oprichters; toen er na enkele jaren enigszins verwonderd teruggekeken werd op de eerste successen werd de oorzaak ervan gezocht bij die keuze: *“Want vogels zijn voor het publiek de mooiste symbolen van de natuur, veel meer dan bijvoorbeeld planten.”*

Er moesten dus fondsen verzameld worden voor een secretariaat, aankoop van terreinen, huur van jachtrechten, toezicht op de naleving van wetten tegen het stropen en publiciteit. Daarvoor werd steun gezocht bij leden (vaak gegoede donateurs) en bedrijven. De leden kregen toelating om op vastgestelde dagen de reservaten te bezoeken, terwijl erelden het absolute verbod kregen om te jagen

buiten het jachtseizoen, zelfs op schadelijke vogels. Tijdens het jachtseizoen mocht alleen op bepaalde soorten gejaagd worden. Meerdere grote eigenaars werden lid. Naast die grondbezitters waren vooral mensen uit het Antwerpse betrokken in de nieuwe vereniging: Jan Jacobs, conservator van het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen was de eerste voorzitter, en Harold Herberigs, directeur van Bossen en Waters, werd aangesteld als eerste directeur van de Belgische Vogelreservaten.

De jonge vereniging probeerde de klasering te verkrijgen van de kroondomeinen, van het Zwin, het Donkmeer, de IJzermending, het Meerdaalwoud... Om publiciteit te maken werden allerlei mogelijkheden uitgeprobeerd: artikels in de maandbladen van scouts en KAJ, voordrachten in scholen en Rotary-clubs, een prospectus, radiotoespraken...

Twee jaar na de oprichting werd het eerste reservaat van 20 ha aangekocht. Voor deze en ook latere aankopen werden telkens speciale campagnes gevoerd, want op basis van de bijdragen alleen kon men niet tot grote bedragen komen. Van bij het begin werd er ook aangeklopt voor subsidies bij ministers als Huysmans en Soudan, bij senatoren en volksvertegenwoordigers.

Twee feiten uit de beginperiode zijn tekenend voor de mentaliteit van de oprichters van Vogelreservaten. Eén: koningin Elisabeth werd gevraagd om de nieuwe vereniging te steunen. Dat deed ze en gedurende jaren stond in het briefhoofd "*Onder auspiciën van Hare Majesteit Koningin Elisabeth.*" Twee: in 1959 werd geld

ingezameld voor de oprichting van een Museum van de Jacht en de Natuurbescherming in Lavaux-Sainte-Anne.

Eind 1959 verving Harold de Smet de Naeyer voorzitter Jacobs. In dat jaar kreeg de vereniging de eerste subsidies van het ministerie van Nationale Opvoeding. Het bedrag daarvan overtrof dat van de ledenbijdragen. In 1960 werd de benaming veranderd in De Belgische Natuur- en Vogelreservaten (BNVR), wat wijst op een ruimere belangstelling. De Smet de Naeyer richtte een Beperkt Comité (een dagelijks bestuur) op om zo de Raad van Beheer te ontlasten en hij vormde het jaarboek om tot een periodiek; hij deed ook inspanningen om de jeugd aan te trekken en startte met een Propagandacomité.

De BNVR was samen met enkele andere natuurverenigingen stichtend lid van het Nationaal Verbond voor Natuurbescherming/Entente Nationale pour la Protection de la Nature (1952), met aan de ene kant de eerder selecte of aristocratische verenigingen Ardenne et Gaume, Ardennes-Eifel, Ligue des Amis de la Forêt de Soignes... en aan de andere kant de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde en de ATB-De Natuurvrienden. In 1965 vroegen ook Aves, de Belgische Jeugdbond voor Natuurstudie en De Wielewaal hun lidmaatschap aan. Samen organiseerden ze sinds 1953 een jaarlijkse nationale natuurbeschermingsdag. In 1967 stelden ze samen een memorandum voor een

natuurbeschermingswet op. Daarmee begaven deze verenigingen zich enigszins schuchter op het politieke terrein.

In 1964 werd voorzitter De Smet de Naeyer opgevolgd door Léon Lippens. Gedurende de korte tijd dat hij aan het roer stond kreeg de vereniging een nieuwe (maar haast nooit gebruikte) naam: Nationaal Centrum voor Studie en Behoud van Natuurlandschappen. Capart van het Natuurhistorisch Museum werd aangetrokken als beheerder, maar nog belangrijker was dat Edgard Kesteloot, die al secretaris was sinds 1962, voor continuïteit kon zorgen door een echt secretariaat uit te bouwen. Zijn invloed werd nog groter toen hij vanaf 1966 de functie van beheerder/secretaris-generaal kreeg onder de nieuwe voorzitter J. Cuypers. Kesteloot bleef ook na zijn pensionering een belangrijke rol spelen in de vzw.

Medio jaren 1960 groeide de BNVR van de 1400 leden in 1960 naar ongeveer 5000 leden in 1965. De vereniging slaagde er ook in nieuwe bronnen van subsidiëring aan te boren die al gauw dubbel zoveel opbrachten als de lidgelden. Ook de campagne om 10.000 nestkastjes te plaatsen kende succes. Vanaf 1966 volgde een periode van stagnatie en er werd zelfs meermaals gepraat over besparingen en afdankingen. Er werd gesnoeid in de huur van terreinen; zo werd de Kalmthoutse heide overgelaten aan het ministerie van Landbouw dat er een staatsreservaat van maakte.

De BNVR was niet de enige verdediger van de natuur: in 1961 was het Wereldnatuurfonds (beter bekend onder

de afkorting WWF) gesticht. In België werd in 1966 een afdeling opgericht die de BNVR steunde met een geldinzameling voor de aankoop van het natuurreservaat De Blanckaert bij Diksmuide. Voor die aankoop zocht de BNVR ook steun bij de overheid. Het WWF-België dat zich vooral concentreerde op bossen en zoet water, bleef ook later zorgen voor financiële steun. Dankzij die steun en met subsidies van bijvoorbeeld een provinciale overheid, soms aangevuld met een lening, konden stukjes natuur gekocht worden.

Ook voor de dagelijkse werking bleef de BNVR voor een stuk afhankelijk van die subsidies, bijvoorbeeld van het ministerie van Cultuur, na de erkenning als vormingsinstelling. Probleem daarbij was dat de subsidieaanvraag jaarlijks moest ingediend en haar werking bewezen worden; de BNVR ijverde ervoor een wettelijk subsidieerbaar statuut te verkrijgen dat het jaarlijkse lobbyen overbodig zou maken. Er was ook enige weerstand tegen de voorwaarden van toegankelijkheid die door de overheid opgelegd werden en die de rust in de reservaten verstoorden. Belangrijker was het ontstaan van lokaal milieuprotest na 1968, dat grondig verschilde van de natuurbeschermingsgedachte van de BNVR. De thematiek verschoof van bescherming van ecologisch waardevolle gebieden naar de verdediging van het eigen leefmilieu en ook naar (kritiek op) productie- en consumptiepatronen. De nieuwe generatie schuwde ook de confrontatie niet; belangrijkste voorbeeld hiervan waren de Verenigde Aktiegroepen Kernstop

(VAKS). Misschien heeft de snelle doorbraak van het milieubewustzijn sinds het Europees Natuurbeschermingsjaar van 1970 daarmee te maken. Maar die toegenomen aandacht voor natuurbehoud - waarbij er meer nadruk kwam te liggen op de ecologische samenhang tussen natuur, milieu en landschap - ging ook veel verder dan de klassieke hoofdactiviteit van de BNVR, namelijk de huur en aankoop van reservaten. In de nasleep van dat Natuurbeschermingsjaar ontstond in 1971 de overkoepelende Bond Beter Leefmilieu, dus naast het Nationaal Verbond voor Natuurbescherming dat geen logistieke steun kon verlenen aan zijn leden en weinig gewicht had op politiek vlak. Edgard Kesteloot steunde de jonge koepelorganisatie, maar de BNVR bleef ook lid van het Nationaal Verbond voor Natuurbescherming.

De BNVR was ondertussen blijven aandringen op wetgevende initiatieven. In die periode van verhoogd milieubewustzijn en een explosieve groei van groencomités, actiegroepen en verenigingen werden de eerste resultaten geboekt: de afschaffing van de vogelvangst in 1972, de bescherming van alle roofvogels, de reglementering van de jacht in 1973, de wet op het natuurbehoud in datzelfde jaar... Een jaar later werd voor het eerst een staatssecretaris voor Leefmilieu in de regering opgenomen, de Franstalige christen-democraat Jean-Pierre Grafé.

Erkenning en groei in de jaren 1980

In de loop van de jaren 1980 brak voor vele natuurverenigingen een nieuwe fase aan: een streven naar een constructieve

samenwerking met de overheid en naar een zo ruim mogelijke invloed. Het lijkt erop dat de BNVR bij deze trend aansloot. Het was ook de periode dat de overheid zelf de milieuverenigingen erkende als legitieme gesprekspartner.

Door de staatshervorming van 1980 kregen het Vlaamse en Waalse gewest aparte regeringen en wetgevende Kamers met integrale bevoegdheid over materies zoals ruimtelijke ordening, landinrichting en natuurbehoud, inclusief de bescherming en het beheer van de soorten en het beheer van de onbevaarbare waterlopen. Elk gewest kon dus zijn eigen beleid voeren. Een logisch gevolg daarvan was dat de BNVR opsplitste in een Nederlandstalige en een Franstalige tak, elk met een vzw om in aanmerking te komen voor subsidies. De feitelijke splitsing had plaats in 1980, de officiële in 1982. De nationale overkoepeling bleef bestaan en was vooral een patrimoniumvereniging. In de loop van de jaren 1980 werd meer en meer de naam vzw Natuurreservaten/asbl Réserve Naturelles gebruikt.

De regionale vzw's zijn bevoegd voor het beheer van de reservaten en voor het verenigingswerk in de regio, voor het beleid, het tijdschrift en de promotie. Daarnaast zorgen ze voor de uitgave van een eigen ledenblad. Kort na de regionalisering kwam er een besluit over de bescherming van in het wild levende diersoorten en over de erkenning van private natuurreservaten. In 1984 werden voor het eerst overheidssubsidies toegekend voor de aankoop van reservaten. Door deze beheers- en werkingstoelagen konden enkele grote verenigingen zoals de BNVR

en de BBL-koepel tot een zekere professionalisering overgaan.

De plaatselijke milieuactiegroepen kregen het moeilijk in de loop van de jaren 1980 maar de centraal georganiseerde milieuverenigingen bleven veelal overeind. De BNVR groeide in die jaren van 8000 leden in 1978 tot een grote vereniging met een 20.000 leden in 1987. Deze nieuwe groei kan misschien voor een deel verklaard worden door de tv-documentaires zoals *Le jardin extraordinaire*, of door de campagne rond de verkoop van 100.000 stickers. In alle geval kon de BNVR op de jaarlijkse nationale natuurbeschermingsdag soms een paar duizend nieuwe leden inschrijven wat het jaarlijks verlies van een 1000 leden ruimschoots compenseerde. Onderzoeken wezen ook uit dat de leden langere tijd trouw bleven. In die laatste periode werden ook veel Vlamingen lid zodat het taalkundig evenwicht in 1983 bereikt werd.

De sterke groei die in 1978 ingezet was en een aantal belangrijke schenkingen en legaten, maakten ook de uitbreiding van het aantal beheerde reservaten mogelijk tot een honderdtal in 1983. Daarvan waren slechts enkele (in totaal 251 hectare) in eigendom. Onder het voorzittersschap van Kesteloot en zijn opvolgers werden er meer reservaten aangekocht (o.a. het meer van Virelles).

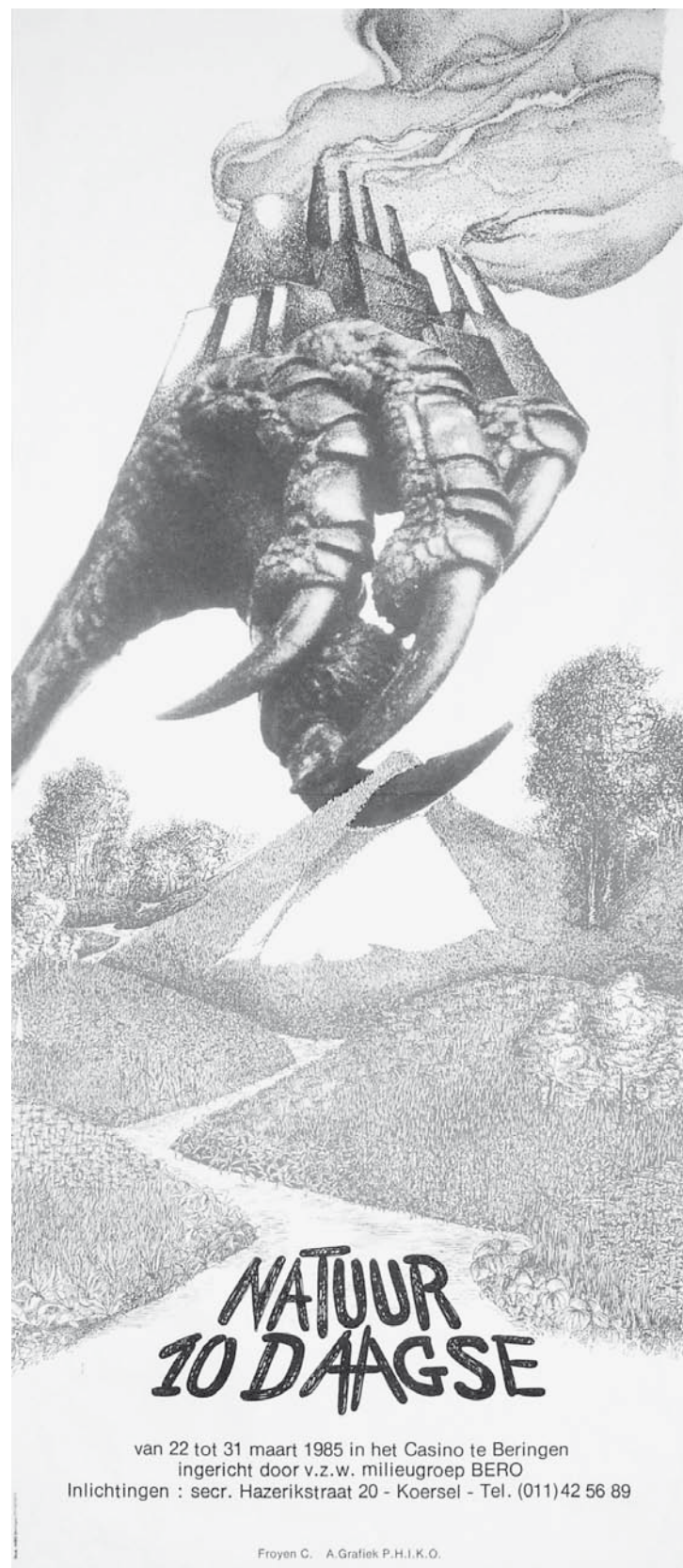
Hier volgen de (onvolledige) cijfers zoals die door de BNVR werden gepubliceerd :

	Eigendom	Beheer	Leden
1976	100 ha	2.000 ha	5.000 leden
1983		3.000 ha	10.000 leden 20.000 leden
1994	1.300 ha	3.500 ha	24.000 leden
1995	2.250 ha		
2004		13.000 ha	54.000 leden
(dus na de fusie met De Wielewaal)			

Daarmee beheert de vzw Natuurreservaten de helft van alle natuurreservaten in Vlaanderen.

De stijging van de aankopen was ook mogelijk door de aankoopsubsidies van de Vlaamse overheid, de provincie- en gemeentebe sturen. Terwijl de overheid 60 % van een goedgekeurd aankoopproject subsidiëerde, kwam daar soms nog 30 % van sommige provincies bij en ook een aantal gemeentebesturen gaven enige steun. Bovendien werden subsidies voor de werking verkregen van de Europese Gemeenschap, de Koning Boudewijnstichting, het Fonds voor Leefmilieu en de Nationale Loterij en natuurlijk ook voor de vertegenwoordiging in de Mina-raad (Milieu- en Natuurraad voor Vlaanderen). Uiteraard bleef ook het WWF voor aanzienlijke bedragen zorgen, maar de grote financieringsbron waren de bovenstaande instellingen.

Naast die financiële erkenning kwam er ook een juridische erkenning: het beruchte Eikendaal-arrest waardoor milieubewegingen geen belangen konden vertegenwoordigen, werd in 1993 vervangen door een wet die milieuorganisaties het recht gaf om stopzetting te vragen van milieuvriendelijke activiteiten.

Affiche uit het archief van vzw Natuurreservaten, 1985

De trend tot integratie ging niet alleen uit van de milieubeweging zelf, maar werd door de overheid actief gesteund. De organisatie werd betrokken in adviesraden en in allerlei beleidsvoorbereidende structuren, zoals de Hoge Raad voor Natuurbehoud, Arbeid en Milieu, de Mina-raad, het Scheldeconvenant... Op die manier had Natuurreservaten zijn zeg in de totstandkoming van het bosdecreet, het duinendecreet, het grinddecreet... en vooral het decreet inzake natuurbehoud. In al deze discussies binnen die raden vertegenwoordigde Natuurreservaten eerder de organisaties voor natuurbehoud, terwijl de BBL eerder de woordvoerder was van de milieuorganisaties.

De vzw Natuurreservaten was een fervente tegenstander van ruilverkavelingen (toegepast sinds de wet van 1956), golfterreinen, wijzigingen van gewestplannen en grootse projecten zoals het Feniks-project in Limburg en vakantieparken. Zij heeft een belangrijke rol gespeeld in de discussie over de ambitieuze Groene Hoofdstructuur die een maximale bescherming moest bieden voor bestaande en potentiële natuurgebieden. Dat moest het koninginnenstuk worden van het decreet op het natuurbehoud, maar de landbouwlobby wist deze claim op 353.000 ha te reduceren tot een Vlaams Ecologisch Netwerk van 125.000 ha. Daarover ontstond een discussie tussen Agalev die het ontwerpdecreet verwierp, en vzw Natuurreservaten die er voldoende verdedigbare punten in vond. De vzw Natuurreservaten nam ook deel aan de daaropvolgende discussies over het Mestactieplan.

Naast lobbywerk, natuureducatie en beheer van reservaten steunde de vzw de lokale natuurverenigingen op gebied van financiën, kennis, promotie en beleid, en sloot overeenkomsten met lokale verenigingen gaande van aankoop en beheer tot samenwerkingsakkoorden met gecombineerd lidmaatschap. Een andere belangrijke taak was de telling van planten- en diersoorten, onder andere de vogeltellingen. De vereniging publiceerde jaarlijks een bulletin en vanaf 1970 ook een trimestriële contactblad.

Enkele cijfers getuigen van de sterkte van de vereniging in 1984: vijftien conservators, negen adjuncten en zeven gewetensbezwaarden maakten deel uit van een stevige ploeg medewerkers. Er werd een bezoekerscentrum opgericht in De Blanckaert. Publicaties, nestkastjes en dergelijke werden verkocht in de eigen Groene Winkel, eens te meer met steun van het WWF. Infodagen lokten honderden geïnteresseerden. Dankzij een grote schenking kon een huis gekocht worden in de Koninklijke Sinte-Mariastraat in Brussel waar in 1989 het secretariaat gevestigd werd.

In die periode was er sprake van enige concurrentie tussen natuurverenigingen, al had iedere vereniging een eigen doelgroep voor ogen. Voor jongeren was er de Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieubehoud (JNM), terwijl liefhebbers van vogels, reptielen en insecten terecht konden bij De Wielewaal en de meer educatief gerichte natuurliefhebber aan de slag kon als natuurgids; de mensen met meer aandacht voor beleidsbeïnvloeding en actie sloten zich eerder aan bij de Bond

Beter Leefmilieu (BBL). Ook de vogelbeschermers hadden hun verenigingen, terwijl mensen met een meer internationale kijk kozen voor het Wereldnatuurfonds. De vzw Natuurreservaten positioneerde zich eerder als reservaatbeheerder en beïnvloeder van het beleid. En juist op dat gebied waren er wrijvingen met de BBL. Dat werd duidelijk bij de verdeling van de zitjes in verschillende adviesorganen en tijdens de discussie over het decreet op het natuurbehoud.

Decreet op het natuurbehoud

Reeds in 1990 werkte een beleidswerkgroep aan een minidecreet ter opvolging van de wet van 1973 op het natuurbehoud. Deze wet had de achteruitgang van de natuur niet kunnen tegengaan op gebied van bijvoorbeeld verdwijnende diersoorten en biotopen en bedreigende effecten voor het milieu. Onder impuls van toenmalig minister voor Leefmilieu Kelchtermans werd in 1989 het Mina-decreet goedgekeurd. Het bevatte twee componenten: de oprichting van de Mina-raad en een definitieve regeling van de subsidiëring van de milieubeweging. De Mina-raad werd in de loop van 1990 geïnstalleerd als officieel adviesorgaan voor de Vlaamse Executieve. Opmerkelijk is dat de zetels van de vertegenwoordigers van de milieubeweging niet allemaal ingenomen werden door de BBL-koepel, want naast de zes vertegenwoordigers van BBL zaten er ook vier vertegenwoordigers van de vzw Natuurreservaten en telkens één van het Centrum voor Natuureducatie en De Wielewaal. Aan die vertegenwoordiging hingen ook serieuze subsi-

dies vast voor beleidsmedewerkers. De grote organisaties zoals Natuurreservaten konden daardoor in snel tempo verder structureel uitbouwen. Deze integratie in overlegstructuren viel samen met een grotere aandacht voor politieke oplossingen. Het aantreden van Norbert De Batselier als gemeenschapsminister in 1991 gaf daar een verdere impuls aan, maar de subsidiëring gaf ook aanleiding tot de kritiek dat de milieubeweging zich liet muilkorven.

Overleg met ministeriële kabinetten valt onder de lobbytaken, maar ministers wilden al eens medewerkers rekruteren uit de vzw Natuurreservaten. Zo ging voorzitter Hugo Abts bij toenmalig milieuminister Theo Kelchtermans werken en tekende daar het decreet op het natuurbehoud uit; Jos Rutten was dan weer jarenlang raadgever op socialistische kabinetten.

Recente evolutie

In 2001 kwam het tot een fusie tussen vzw Natuurreservaten en De Wielewaal en zo ontstond Natuurpunt. Het werd meteen de grootste natuurvereniging in Vlaanderen met een 200-tal lokale afdelingen die niet alleen aan natuurbeheer doen, maar ook terreinen toegankelijk maken en activiteiten op touw zetten zoals cursussen ecologisch tuinieren of geleide natuurwandelingen.

Tijdens het laatste decennium was er een grote stijging van het ledenaantal. Het laatst opgegeven cijfer van 2004, dus na de fusie met De Wielewaal, is 54.000. Alleen al tijdens de jaarlijkse open natuurdag worden gewoonlijk zo'n 2000 nieuwe

leden ingeschreven. De aandacht voor ledenwerving weerspiegelt de zorg voor een maatschappelijk draagvlak.

Natuurpunt heeft 205 medewerkers en kan rekenen op 3500 vrijwilligers in de sinds 1993 opgerichte lokale afdelingen. De middelen waarover de vereniging beschikt zijn ook enorm gegroeid: het budget bedroeg in 2004 24 miljoen euro, driekwart van dat bedrag was afkomstig van subsidies van de Vlaamse overheid.⁽³⁾ In 1994 was dat maar 60 miljoen frank met in Brussel 15 vrijgestelden en een 20 beheerders op het terrein.

Het archief

Amsab-ISG kreeg dit archief in depot in 2004. Wegens het belang ervan werd geopteerd voor een snelle behandeling via onderstaande beschrijving.

Normaal gezien zouden de eerste stukken uit het oprichtingsjaar 1951 dateren, maar toch vindt men er enkele oudere stukken in terug, zoals een brief van Léon Lippens die in 1944 zijn strategische plannen uit de doeken deed aan de latere voorzitter Jacobs.

Het archief bevat een volledige reeks verslagboeken van de leidende instanties zoals Algemene Vergadering, Raad van Beheer en Directiecomité tot in de jaren 1990. De vele verslagen van de werkgroepen, de dossiers over allerhande themata - zowel nationale als lokale - de uitgebreide briefwisseling en de rapporten over acties en initiatieven maken van dit archief een onschatbare bron voor de studie van de natuurbescherming tijdens een halve eeuw.

Het omvat 107 dozen met 358 beschrij-

vingen en is consulteerbaar mits toestemming van de dienstdoende archivaris.

(1) De tekst van deze historische inleiding is gebaseerd op de lectuur van de verslagboeken van de Algemene Vergadering (inventarisnummers 2 tot 6) en de nota's en artikels van de organisatie (nummer 337). Daarnaast moet ook verwezen worden naar M. HOOOGHE, *De milieukoepel in Vlaanderen*, Bond Beter Leefmilieu 1971-1996, Brussel: BBL, 1996, 40 p.

(2) Wie geïnteresseerd is in de prille jaren van de natuurbescherming leze de doctoraalscriptie van T. CASPERS, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940*, Tilburg: KUB, 1992, 326 p.

(3) *De Morgen*, 31/12/2004, p. 7.

Het archief van het Anti-Fascistisch Front (AFF)

Bert Boeckx, Amsab-ISG

Op 6 november 1974 werd in Antwerpen het Anti-Fascistisch Front (AFF) opgericht. Het AFF ontstond in de slipstream van de solidariteitsacties met het Chileense volk en hun strijd tegen dictator Augusto Pinochet. Om de diverse protestacties te coördineren werd op initiatief van een aantal organisaties een 'antifascistisch front' opgericht. Er werd een beginselverklaring goedgekeurd waarin het AFF zich ertoe verbond om te strijden *“tegen het fascisme als ideologie, en tegen*

NATIONALE ANTI-FASCISTISCHE BETOGING

NEEN AAN
DE
VOLMACHTEN
RIJKSWACHT
EN
EXTREEM
RECHTSE
TERREUR

Zaterdag 25 september - 14 u
Grote Markt
ANTWERPEN

ver. uitg. Frans Nollot, Bogaerdestraat, 39 2000 Antwerpen

de krachten die het fascisme in zijn geheel of in delen ervan in de samenleving willen invoeren."

Volgens deze beginselverklaring is het fascisme een product van de kapitalistische samenleving en is de antifascistische strijd onlosmakelijk verbonden met de strijd tegen het kapitalisme, waar ook ter wereld. Een tweede punt is het streven naar democratische besluitvorming, vrijheid van meningsuiting en de reactie tegen alle vormen van discriminatie. De beginselverklaring eindigt met de doelstellingen van het AFF: enerzijds bewustmaking en anderzijds druk uitoefenen en de massa mobiliseren. Extreem-rechtse groepen als de Vlaamse Militanten Orde (VMO) en Were Di werden specifiek gevisieerd. Bij aanvang was het AFF een front van progressieve organisaties zoals ABVV-gewest Antwerpen, ACOD-gewest Antwerpen, BSP-federatie Antwerpen, lokale BSP-afdelingen, communistische en klein-linkse partijen en organisaties, landencomités zoals Casa Chile en het Griekenlandcomité, migrantengroeperingen, vrouwenverenigingen, culturele organisaties... Ook het Onafhankelijkheidsfront en verenigingen van oud-politiek gevangenen uit de Tweede Wereldoorlog speelden een belangrijke rol binnen het AFF. Een zestigtal organisaties ondertekende de beginselverklaring. Verantwoordelijk uitgever van de eerste AFF-pamfletten en een van de drijvende krachten was Frans Lauwers, ACOD-secretaris voor de gemeentediensten. Het bekendst waren de betogingen van

Affiche van het Anti-Fascistisch Front (AFF), 1982

het AFF (in 1978, 1982, 1989, 1991...), maar het organiseerde ook informatie-avonden, richtte antifascistische stadswandelingen in en organiseerde optredens zoals *Artiesten tegen fascisme*. Vanaf de jaren 1977-1978, ten gevolge van de economische crisis en de inperking van de syndicale rechten, werden de aanwezigheid en de rol van vakbondsmilitanten binnen het AFF groter. De betoging op 4 december 1982, die eindigde in een fysieke confrontatie met de VMO, bezorgde het AFF een kwalijke reputatie in bepaalde middens. Vooral in de pers werd de associatie tussen AFF-betogingen en rellen benadrukt. Rond die tijd werd het AFF meer en meer een aantrekkingspool voor onafhankelijken die actief wilden zijn in de antifascistische strijd en die al vlug de actieve kern van het AFF gingen uitmaken. De besluitvorming werd echter nog gedragen door de organisaties maar door de verschillende visies op strategie en tactiek werd het vinden van een consensus moeilijker. Vanaf midden de jaren 1980 haakten verschillende organisaties af.

Begin jaren 1990 werd het AFF omgevormd tot een ledenorganisatie. Het kleinere AFF lag aan de basis van bredere samenwerkingsverbanden, zoals Antwerpen Helemaal Anders dat tot zesduizend betogers mobiliseerde. Ook het 8-Meicollectief ontstond mede op initiatief van het AFF. Vanaf dan concentreerde de werking van het AFF zich vooral op de uitgave van het tweemaandijks tijdschrift *Verzet*. Het tijdschrift kende een redelijk succes dat, behalve aan sympathie voor het AFF, toe te schrijven was aan de vlot geschreven en goed gedocumenteerde artikels over

extreem-rechts en antifascisme. De kern van actieve militanten verkleinde en verouderde. Jongeren vonden eerder de weg naar de andersglobalistenbeweging en naar nieuwe vormen van actie- en informatieverspreiding zoals Indymedia op het internet. Omdat onvoldoende medewerkers klaarstonden om de toenmalige redactie- en lay-outploeg op te volgen, stopte het AFF na negentien jaargangen met de publicatie van *Verzet*. Het laatste nummer verscheen in de zomer van 2000 en bevatte een fotoverslag van de Lenteparaade van het 8-Meicollectief, een voorpublicatie uit *Wat het Vlaams Blok verzwijgt*, de volledige campagneagenda van het Vlaams Blok voor de gemeenteraadsverkiezingen in het najaar, en voorts boekbesprekingen en kortere bijdragen over binnen- en buitenland. Vanaf dan verscheen enkel nog een jaarlijkse *Nieuwsbrief*, met als vaste rubriek een verantwoording van de uitgaven het voorbije jaar, bekostigd met de giften die het AFF bleef krijgen. De AFF'ers en de redactieploeg van *Verzet* onderhielden nog wel een goed gedocumenteerde en informatieve website. Sinds 20 februari 2005 is die website vervangen door een weblog.

Het archief van het Anti-Fascistisch Front, dat bewaard wordt in Amsab-ISG-Centrum Antwerpen, documenteert de werking en organisatie van deze vereniging. Daarnaast bevat het veel informatie over extreem-rechts, fascisme en antifascisme op lokaal, regionaal en zelfs internationaal niveau. Het beslaat 5 lopende meter en is toegankelijk mits toelating van de dienstdoende archivaris.

Het archief van Info Jeugd

Bert Boeckx, Amsab-ISG

Info Jeugd Nationaal was een alternatief studie- en servicecentrum voor jongeren. Het werd in 1967 opgericht door de Gentse pedagoog Willy Faché als een autonoom adviescentrum, waar jongeren kosteloos met al hun concrete vragen terecht konden. Het was de bedoeling om informatie te brengen over onderwerpen die toen nog in de taboesfeer lagen zoals seksualiteit, rechten van minderjarigen, drugs. Ongeveer gelijktijdig ontstonden in Vlaanderen de releasecentra, de jongerenadviescentra (JAC's) en de jongereninformatiecentra (JIC's). Dit waren toen de voornaamste verspreiders van de informatie van Info Jeugd Nationaal. De organisatie, die in 1969 door het ministerie van Nederlandse Cultuur erkend werd als jeugddienst, was eerst gevestigd in Gent. In 1983 verhuisde Info Jeugd Nationaal naar Antwerpen, eerst naar de Prinsstraat en vanaf 1994 naar het polyvalent AMOK-Centrum op de Vrijdagmarkt.

Info Jeugd Nationaal bouwde een Info Service uit waar jongeren met eender welke vraag terecht konden. Het belangrijkste communicatiemiddel waren de

Infolders, bondige brochures over actuele thema's, geschreven in een voor jongeren begrijpelijke taal. Ze werden ook verspreid via een databank. Er verschenen folders over seksualiteit, voorbehoedsmiddelen, ongewenste zwangerschap, burgerdienst, echtscheiding, drugs, psychiatrie, aids, homoseksualiteit... Info Jeugd Nationaal richtte zich ook tot volwassenen die met jongeren werkten, leraars, welzijnswerkers en hulpverleners. Dit door het inrichten van vormingsactiviteiten en het uitgeven van lesmateriaal zoals de lesmappen over de rechten van minderjarigen en over racisme. Info Jeugd Nationaal gaf ook een les- en spelwijzer uit over multi-etnisch samenleven.

Vanaf 1979 kwam de juriste Roos Proesmans in dienst van Info Jeugd Nationaal. 'Dolle Mina' Proesmans stond eind jaren 1960 aan de wieg van een van de opvallendste actiegroepen van de feministische golf van de jaren 1970. Bij Info Jeugd Nationaal werd ze de verantwoordelijke voor de informatieverspreiding en vanaf 1985 algemeen coördinator. Proesmans werd de drijvende kracht achter het alternatief jongereninformatiecentrum. Toen zij wegviel door ziekte en door de financiële en praktische problemen (stopzetten van de erkenning door het ministerie van Welzijn en Cultuur) werd de werking van Info Jeugd Nationaal in 2001 stopgezet. Roos Proesmans overleed in augustus 2002 na een jarenlange slepende ziekte (zie *Brood & Rozen*, 2002/4).

In juni 2002, enkele maanden voor haar overlijden, contacteerde zij Amsab-ISG-Centrum Antwerpen in verband met het

archief van Info Jeugd Nationaal. Na de opheffing van de organisatie was het archief overgebracht naar het thuisadres van Proesmans. Begin juli 2002 werd het archief overgebracht naar Amsab-ISG-Centrum Antwerpen. Het werd ontsloten door middel van een inventaris, bevat 128 nummers in 12 archiefdozen en is volledig toegankelijk.

Gevaar in erfgoed / Erfgoed in gevaar Erfgoeddag, 17 april 2005

Luc Lievyns en Paule Verbruggen, Amsab-ISG

De voorbereiding van Den Jubilee! heeft heel wat voeten in de aarde gehad. De allereerste activiteit in dit drukke feestjaar was de Nacht van de Geschiedenis, georganiseerd door het Davidsfonds, in het kader waarvan Amsab-ISG zijn Rode Wandeling voorstelde. Met meer dan tachtig deelnemers mag gerust van een succes gesproken worden, temeer daar een totaal nieuw publiek de weg vond naar Amsab-ISG. Maar de 'officiële' start van ons jubileumjaar werd ingeluid met de Erfgoeddag van 17 april. In een grondige evaluatie na de laatste Erfgoeddag werd besloten dat Amsab-ISG nog enkel zou participeren als het thema echt bij zijn werkveld aansloot. Het thema van 2005, Erfgoed in gevaar/Gevaar in erfgoed, was voor ons evident.

Dé publiekstrekker was de boekenmarkt. De laatste boekenverkoop in Amsab-ISG dateerde van drie jaar geleden. Voor Den Jubilee! kreeg die nu een extra feestelijk tintje: de Bibliotheekafdeling besloot een echte boekenmarkt in openlucht te organiseren in de Bagattenstraat. In acht open tenten werden zo'n 5500 boeken thematisch gerangschikt en in kartonnen dozen te koop aangeboden. Een manifestatie in openlucht vergt heel wat voorbereiding en een hele reeks administratieve formaliteiten moet in acht genomen worden. Maar de meeste tijd werd besteed aan het alfabetisch rangschikken en het prijzen van de boeken. In een periode van drie jaar verzamelde Amsab-ISG, naast nieuwe titels voor de collectie, ook massa's dubbels en boeken die niet passen in zijn collectieprofiel. Al dat materiaal is niet alleen afkomstig uit schenkingen van de afgelopen drie jaar, maar ook uit bestanden geschonken in de jaren 1980-1990. Om meer ruimte te creëren in de bibliotheekmagazijnen werden de dubbels en alle boe-

Foto's: Geert Bonne en Lieve Cosyns

ken die niet in aanmerking komen voor de collectie verkocht. Naast een groot aantal 'socialistica' die nog steeds in trek zijn, kon het publiek snuisteren in een ruim aanbod van sovjetpropaganda, economie en filosofie, literatuur en kunst, toerisme en vrije tijd. Ook de boeken over de Tweede Wereldoorlog blijven de mensen boeien.

Elke tent werd bemand door twee medewerkers van Amsab-ISG. Zij trotseerden de kou en werden gelukkig opgewarmd door de Hot Club de France-ambiance van medewerker Hans Mortelmans en zijn groep en de knotsgekke Propere Fanfare van de Vieze Gasten.

17 april was ook de dag waarop de Archiefbank Vlaanderen of de 'gouden gids' van de Vlaamse private archieven zijn publicscatagogs lanceerde. Voor die gelegenheid stonden de hele dag twee Amsab-medewerkers geïnteresseerden te woord, mét de databank in de aanslag.

Bijzondere aandacht was er ook voor het restauratieatelier van Amsab-ISG waar in een kleine reportage het gevaar voor ons erfgoed werd getoond, met name schimmel, vocht en beestjes allerhande en vooral de ingreep van de mens! De resultaten van degelijke restauratie werden getoond aan de hand van (gerestaureerde) plans en ontwerpen van

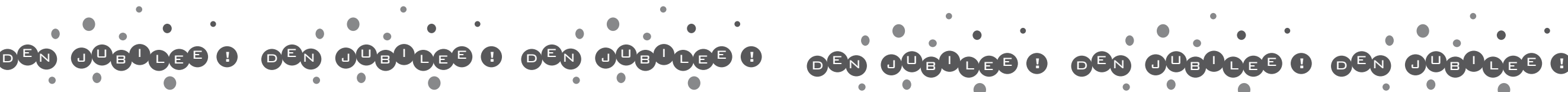
de architecten Maxime en Fernand Brunfaut.

Het departement Beeld & Geluid dook in zijn gigantische collectie affiches en selecteerde er een twintigtal die het gevaar in alle mogelijke vormen visualiseren en waarvan hier een selectie.

In het Amsab-museum werd die dag de tentoonstelling geopend over Arthur Vander Haeghen, als onderdeel van een totaal parcours dat onder de titel *Foto Par Cours* door het Huis van Alijn werd opgezet. Ook hierover leest u verder meer.

Ten slotte vertrokken er aan de Vrijdagmarkt een zestal rode wandelingen, dit in het kader van de samenwerking van Amsab-ISG met het evenement *GentOndersteboven* van Linx+ dat dezelfde dag plaatshad.

Hoe guur het weer ook was die dag, het hele personeel was paraat. Iedereen werkte samen, sleurde aan en ruimde op. 25 jaar Amsab-ISG vertolkt zich niet alleen in een resem activiteiten, maar ook in een reëel engagement van elke werknemer. En dat is hartverwarmend. Zelfs voor de grootste scepticus.

Gevaar geafficheerd

Hendrik Ollivier, Amsab-ISG

Gevaar is een veelbespeeld thema in affiches. Een affiche die waarschuwt voor een dreigend gevaar, het is een klassieke en nog steeds veelgebruikte techniek in diverse campagnes. Niet alleen in de politiek maar ook (en vooral) in campagnes voor verkeersveiligheid, gezondheid enz. Ook in de affichecollectie van Amsab-ISG wordt veelvuldig gewaarschuwd voor allerlei soorten gevaar: een dreigende oorlog, de sluipende milieuverloedering, de allesvernietigende bom, een fascistische dictatuur of simpelweg de politieke tegenstrever.

De manier waarop dit gevaar 'verbeeld' wordt is al even uiteenlopend. In het ene geval is het een realistische weergave van de dreiging (bijvoorbeeld een paddestoelwolk), in het andere is het het resultaat van de wildste fantasieën: van veelkoppige monsters en bloeddorstige beesten tot vieze insecten. Soms wordt aangeleund bij een haast universele symboliek, in andere gevallen wordt het gevaar gepersonificeerd of neemt het de vorm aan van een heel klein snorretje...

- Affiche van de Federatie van Onafhankelijke en Socialistische Vakbonden Gent, jaren 1920
- Affiche van de BWP/POB voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1938 (ontwerper Wilchar)
- Affiche van de Kommunistische Partij van België/Parti Communiste de Belgique, 1950
- Affiche van de Verenigde Aktiegroepen voor Kernstop (VAKS), 1985 (ontwerper Gal)
- Affiche van Democratie 2000, 1998

wilkar
38.

PAS DE SALETÉS DANS NOS MAISONS COMMUNALES
UN MOYEN EFFICACE !
VOTEZ SOCIALISTE

Elections Communales 1938

Exempt du timbre

I.C.O. La Louvière - Dir. A. ANDRÉ

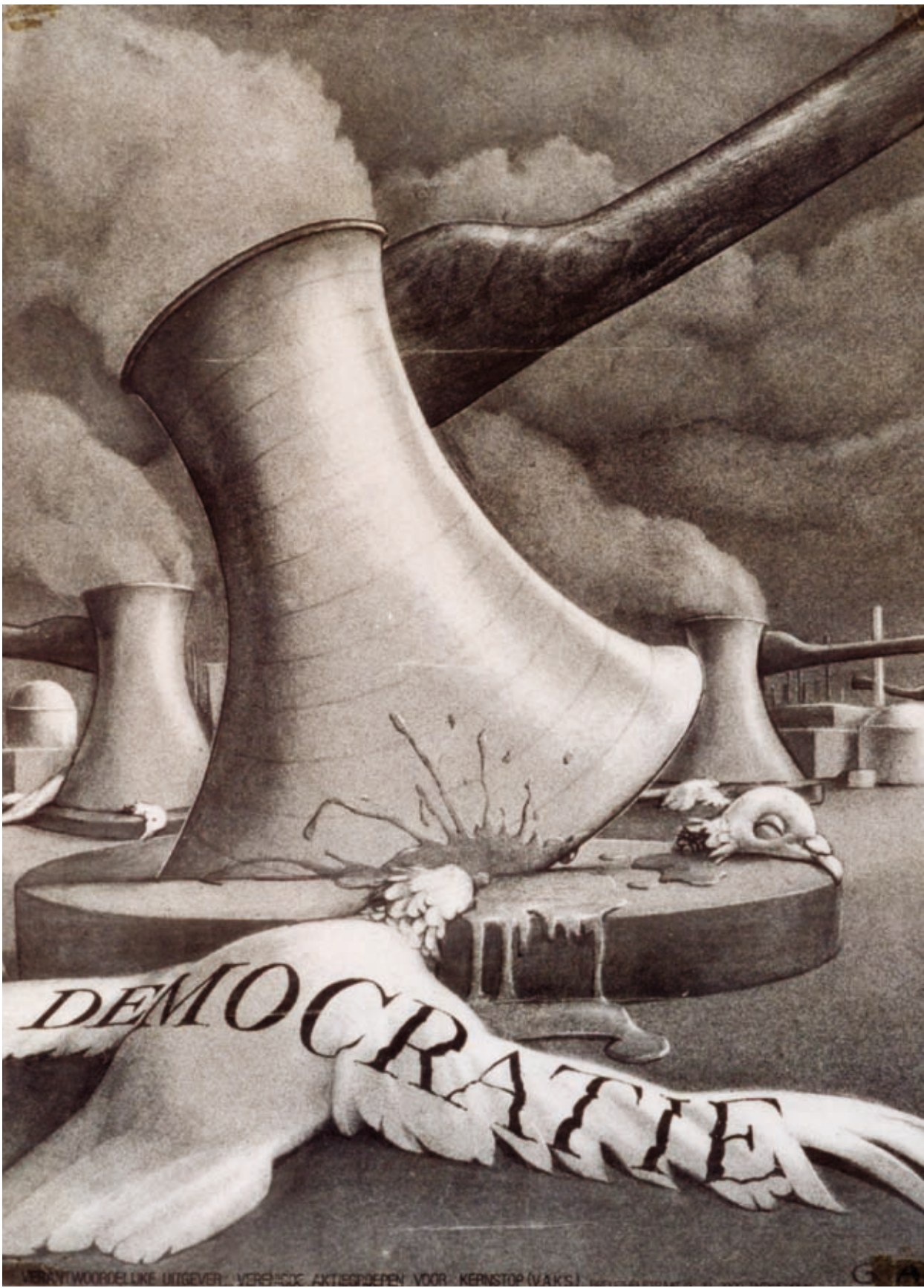

LES U.S.A. REFUSENT DE SIGNER L'INTERDICTION DE L'ARME BACTÉRIOLOGIQUE
TRUMAN DÉCLARE: "NOUS POSSÉDONS DES ARMES FANTASTIQUES"

HALTE LES AMÉRICAINS SÈMENT LA PESTE
ET LE CHOLÉRA en CORÉE, en CHINE
le monde entier est menacé!
AUX CRIMINELS DE GUERRE!

EDITÉ PAR LE PARTI COMMUNISTE DE BELGIQUE

De staking van 1893, Justitiepaleis Gent (foto Arnold Vander Haeghen)

Leve het Algemeen Stemrecht! Tentoonstelling rond de foto's van Arnold Vander Haeghen

Hendrik Ollivier, Amsab-ISG

Arnold Vander Haeghen (1869-1942) was drukker en uitgever van de *Gazette van Gent*. Als welstellende burger had hij talrijke hobby's. Hij was vooral geboeid door de technische nieuwigheden van het einde van de 19e eeuw: als een van de eersten had hij een eigen auto én een fiets 'met rubberen banden'. Dezelfde belangstelling bracht hem ook bij de fotografie. Hij werd lid van de Association Belge de Photographie en legde zijn interesses en passies vast in beelden.

De foto's van Vander Haeghen zijn in verschillende opzichten ongewoon. Zijn onderwerpen zocht hij in zijn onmiddellijke omgeving. Uiteraard brengt hij verslag van zijn eigen hobby's: excursies en races van de automobielfclub, de paardenrennen, de Sint-Michielschermgilde enz. Daarnaast fotografeert hij ook talrijke tafereeltjes uit het dagelijks leven: de flanerende burgers op zondag op de Kouter, de marktkramers op de verschillende Gentse pleintjes, een jongeman op het Sint-Pietersplein die zijn roes ligt uit te slapen enz. Vooral wegens die zeldzame beelden van het alledaagse zijn de foto's van Arnold Vander Haeghen een eeuw later (hij fotografeerde vooral tussen 1889 en 1913) van onschatbare waarde als historische bron.

Niet alleen de onderwerpen van Vander Haeghen zijn ongewoon voor die tijd, zijn manier van fotograferen is dat minstens evenzeer. De foto's van de staking voor Algemeen Stemrecht in 1893 zijn daarvan een mooi voorbeeld. Amsab-ISG heeft in zijn collectie verschillende foto's van betogingen rond de eeuwwisseling, van diverse fotografen. Haast zonder uitzondering tonen deze foto's een massa in een straat, gefotografeerd vanuit de hoogte, bij voorkeur vanop een balkon. Spandoeken zijn nog net leesbaar, figuren zijn niet of nauwelijks herkenbaar. Niets daarvan bij Arnold Vander Haeghen.

Bij hem heb je de indruk dat je er middenin zit. Hij fotografeert de voorbijtrekkende stoet van dichtbij, de camera op ooghoogte of zelfs lager. Op het Sint-Pietersplein staat hij tussen de stakers. Hij fotografeert groepjes mannen en vrouwen die staan te praten. Soms kijken ze de fotograaf aan, soms ook niet. Nooit geven de foto's de indruk geposeerd te zijn. Het lijken haast snapshots, maar dan wel gemaakt met een loodzware, enorme camera op een al even log statief. Op andere foto's staat hij midden in de massa, zien we alleen ruggen en petten, en ergens in de verte een mannetje dat wild gesticulerend de massa toespreekt. De foto's lijken verbazend hedendaags. Met de techniek van die tijd dit soort foto's maken, bovendien haarscherp en goed belicht, het is nauwelijks te geloven.

In het Huis van Alijn worden een achthonderdtal glasnegatieven van Arnold Vander Haeghen bewaard. Het afgelopen jaar werden ze zorgvuldig gedigitaliseerd en een selectie ervan wordt nu tentoongesteld. Onder de titel *Foto Par Cours* vindt de tentoonstelling plaats op verschillende locaties in Gent, elke locatie verbonden aan een thema. In het Huis van Alijn worden foto's uit het dagelijks leven getoond, in het Gravensteen foto's van de historische stoet *Gent door de eeuwen heen* van 1894, in het Hotel Vander Haeghen (zijn vroegere woning) familiefoto's en enkele originele afdrukken. In de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van Sint-Michiël (museum Delori) foto's van de schermclub en in Amsab ten slotte de fameuze foto's van de staking van 1893. De foto's in Amsab-ISG worden omkaderd door een kleine tentoonstelling over de geschiedenis van het Algemeen Stemrecht.

De tentoonstelling opende ter gelegenheid van de Erfgoeddag, in Amsab-ISG loopt ze tot eind september, in de andere locaties tot 26 juni. Naar aanleiding van dit fotoparcours werd een prachtig fotoboek ⁽¹⁾ uitgegeven (verkrijgbaar in Amsab-ISG) met een selectie van 115 foto's en teksten van Johan De Vos.

(1) Arnold Vander Haeghen. Foto's uit de collectie van Het Huis van Alijn. Tekst Johan De Vos, hardcover, 230 x 290 mm, 144 p., 115 foto's. 24 euro

Amsab gaat vreemd ...

Hendrik Ollivier, Amsab-ISG

Onder deze ietwat ondeugende titel lanceerde Amsab-ISG een ideeetje om zoveel mogelijk instellingen in binnen- en buitenland bij de viering van zijn 25-jarig jubileum te betrekken. Het rijpte tijdens de talrijke bezoeken aan andere instellingen in functie van de research voor diverse doeleinden (wetenschappelijke publicaties, tentoonstellingen, projecten enz.) die Amsab-ISG in de loop van zijn bestaan realiseerde. In diverse instellingen werden stukken aangetroffen die tot het werkveld van Amsab-ISG behoren en die absoluut niet zouden misstaan in de eigen collectie. Dit materiaal proberen te verwerven is een optie die helemaal niet ter sprake komt. Wel leek het interessant om vanuit het themabereik van Amsab-ISG de aandacht te trekken op het bestaan van deze stukken. Mario Van Driessche ontwierp een speciale webstek waarop deze stukken, aangereikt door de respectievelijke instellingen, worden gepresenteerd. Uiteraard wordt bij elk stuk een referentie geplaatst naar de betrokken instelling en wordt een link gelegd naar haar website. Op die manier hopen we niet alleen een stukje erfgoed vanuit een andere invalshoek te ontsluiten, maar ook de banden tussen de instellingen te versterken. Bij deze nog een warme oproep aan vertegenwoordigers van musea, archieven, documentatiecentra of bibliotheken: indien u stukken heeft die in aanmerking komen voor *Amsab gaat vreemd*, van harte welkom!

Zie: www.amsab.be, onder Den Jubilee!
Contact of info: hendrik.ollivier@amsab.be

**Tekens, torens, boeken,
bakens.**
**Colloquium rond de Gentse Boe-
kentoren, 10 maart 2005**

Hans Mortelmans, Amsab-ISG

In de jaren 1970 reisde ik als kind ontelbare keren naar zee met de trein. We mochten gratis in eerste klas omdat mijn vader postbeambte was en we hadden geen auto. Ik herinner mij de prachtige coupés in roodgelakt hout, het groengestreepte fluweel van de zetels en de doffe glans van de bagagenetten. Toen de rijtuigen rond 1980 plaatsmaakten voor nieuwe, in schreeuwerig oranje, verdween ook de magie van deze treinreizen. De interieurs van die oude treinstellen waren ontworpen door Henri Van de Velde. Wanneer ik dit treinmeubilair nu op foto bekijk springt de zorgvuldige vormgeving in het oog. Zo bekeek ik het niet als kind. Voor mij waren dit gewoon de allerbeste voertuigen om te reizen!

In mijn studententijd mocht ik opnieuw rondhangen in het universum van Van de Velde. De architect had voor zijn eigen leerstoel het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde (HIKO) ontworpen. Dit hoekgebouw met zijn grote glasstroken en afgeronde hoeken is altijd een enclave binnen het Blandijncomplex gebleven. De hand en de geest van de ontwerper waren hier duidelijker

De Boekentoren, anno 2005 (foto Geert Bonne)

aanwezig. Hoogmoedig als we waren, beschouwden we onszelf als geprivilegieerde studenten, netjes afgescheiden van de lange, saaie gangen van het hoofdgebouw. Een kenner van Henri Van de Velde ben ik nooit geworden, eerder een ervaringsdeskundige.

Het colloquium bood mij eindelijk de gelegenheid om de belvédère op de hoogste verdieping van de Boekentoren te bezoeken. Een krappe lift bracht me naar de 24e verdieping. Dan stond ik in de hoge, door het licht geboetseerde ruimte die eenvoudig maar voornaam aandoet. Je waant je er in de gondel van een zeppelin, hoog boven het aardse geharrewar. Hier begrijp je waarom Henry Van de Velde een atypische modernist wordt genoemd. Hoewel hij een van de vaders van de modernistische vormtaal is, behouden zijn scheppingen een sterk oratorisch karakter. Van de Velde zocht nooit de avant-gardistische versmelting van kunst en leven. Hij beschouwde de architectuur als een hogere entiteit die zich moest distantiëren van de trivialiteiten en banaliteiten van het dagelijks leven. Enkel in deze onaantastbare positie kon zij een leidraad worden voor het leven.

Een oratorische toren

De Gentse Boekentoren haalde de laatste jaren meer dan eens de media. De restauratie van deze vierde toren van de stad kan niet langer uitgesteld worden. Hoofdbibliothecaris Sylvia Van Pethegem vond dat het tijd werd om de koppen eens bij elkaar te steken. “Want”, zo zei Herman Balthazar in zijn inleiding, “het is niet de wetenschap maar eerder de agitprop die in dit minicolloquium centraal staat!” Er is immers recent berekend hoeveel centen er nodig zijn om het complex in ere te herstellen. Het gaat om 41.162.000 euro. De grote opkomst van academici, architecten, journalisten, politici en mensen uit de erfgoedsector, bewijst dat de toren werkelijk een baken is geworden voor de universiteit, de stad, de bouwkunst en de Europese kunstgeschiedenis.

Toen Van de Velde in 1933 als architect van de universiteitsbibliotheek werd aangesteld verdedigde hij - in tegenstroom - het torenconcept. Een hoge bibliotheek met lage verdiepingen was plaatsbesparend, compact en economisch; een product van de nieuwe zakelijkheid: functioneel, nuchter en duidelijk. Of dit ontwerp zulk een gerieflijke bibliotheek heeft opgeleverd vraagt niemand zich nog af. De toren is in de eerste plaats een symbool geworden voor wetenschap, wijsheid en kennis. Deze hoge boekenkast vertelt dat een goede, rijke bibliotheek de best denkbare universiteit vormt. En dat de bevrijding die van de kennis uitgaat minstens zo belangrijk is als de sociale en politieke ontvoogding. De belvédère, met zijn klassieke, op het Griekse kruis gebaseerde proporties, is de bekroning van dit gedachtegoed. Toch is het met deze sacraal aandoende ruimte vanaf het begin goed misgegaan. Angstige voorgevoelens werden

bewaarheid: de toren was tijdens WO II militaire uitkijkpost en schietschijf. De schade aan de bovenverdieping werd nooit behoorlijk hersteld omdat de universiteit geen functionaliteit zag in deze ruimte. Ze was moeilijk bereikbaar en niet brandveilig voor een groot publiek. De belvédère is op korte tijd een mythische plek geworden. Hij biedt hét panorama van Gent dat iedereen kent, maar lang niet iedereen met eigen ogen gezien heeft. Hoe dringend de werken aan het corpus van de bibliotheek ook zijn, het is de restauratie en openstelling van het caput waar iedereen zit op te wachten.

Een half meesterwerk

Tijdens de rondleiding door het complex klonk het verhaal van spijtige vergissingen, geldgebrek en nalatigheid. Van het door Van de Velde ontworpen meubilair werd maar een klein deel uitgevoerd. De geplande kunstwerken en muurschilderingen van Permeke, De Smet en Van den Berghe kwamen er niet. De populieren op de binnenplaats – een fetisj van de architect – moesten gerooid worden. Een maquette van het geplande complex toont ons de grootste verminking. De opdracht voorzag aanvankelijk ook een uitbreiding tot aan het Sint-Pietersplein met de instituten voor dierengeneeskunde, farmacie, mineralogie en geologie. De binnentuin zou, geflankeerd door twee evenwijdige gevels, een open, publieke ruimte vormen met een indrukwekkend perspectief op de Boekentoren. De explosieve groei van de universiteit na WO II veranderde de plannen. Het banale gebouw van de Letteren en Wijsbegeerte sluit nu bruusk de tuin af die verworpen is tot een schrale en nauwelijks betreden binnenkoer. Verdere verminkingen kwamen tot stand door generaties doe-het-zelvers die, gewapend met gipsplaat en boormachine, de nutsvoorzieningen in het gebouw aanpasten aan de nieuwe tijd. Intussen liep het ook bijna verkeerd met het papieren nalatenschap van Van de Velde. Het boeken-torenarchief kwam na de dood van de architect terecht bij zijn leerling Eugène Delatte. In oktober 1997, na het overlijden van Delatte, konden de overheid en de museumwereld niet verhinderen dat het archief aan particulieren werd doorverkocht. De koper was de Antwerpse projectontwikkelaar André Singer. Hij baseerde zich op het archief om de huidige toestand van de universiteitsbibliotheek te onderzoeken en het publiek debat aan te zwengelen. Op basis van zijn bevindingen kon het kostenplaatje voor de restauratie gemaakt worden.

Een baken voor de architectuur

Paul Robbrecht (van het architectenbureau Robbrecht en Daem) beschreef Henri Van de Velde als een ‘actionair’ architect die, desnoods pedant en despotisch, vorm wou geven aan zijn tijd. Tot viermaal toe ontwierp hij een woning voor zichzelf, in zeer uiteenlopende stijlen. Dit was een oefening om zijn privé-utopie tot in de kleinste details gestalte te geven. Maar Van de Velde had ook een uitgesproken voorkeur voor het ontwerpen van publieke gebouwen met een culturele dimensie zoals musea, theaters, bibliotheken en scholen. De inzet was steeds het zoeken naar de perfecte zowel utilitaire als esthetische ruimte. De leeszaal van de Gentse universiteitsbibliotheek komt dicht bij deze utopie. Zij biedt de bezoeker precies dat wat hij nodig heeft: ruimte, rust en een helder, natuurlijk licht. Het is een architectuur die zich nergens opdringt, maar de geest vrij spel laat. *“Is de visie van Van de Velde vandaag nog mogelijk in de architectuur?”* vroeg Robbrecht zich luidop af. In ieder geval heeft de Gentse universiteit slecht naar Van de Velde geluisterd. De uitbreiding van de universiteit na WOII heeft vooral inspiratieloze, banale nutsgebouwen opgeleverd.

Een heel andere kwestie drong zich op tijdens het colloquium: *“Is een boekentoren niet een achterhaald symbool voor kennis geworden in deze digitale tijd?”* Bart Verschaffel had een sterk tegenargument. De geschiedenis van de bibliotheekcollectie is een proces van opbergen en vergeten en plots weer terugvinden en actualiseren. Zo herontdekte Verschaffel in de bibliotheek het bijna volledige grafisch oeuvre van de visionaire architect Piranesi. Met dit materiaal gingen zijn architectuurstudenten aan de slag voor computersimulaties. Dus ook de inhoud van de Boekentoren blijkt tot op vandaag een voortdurende inspiratiebron voor de academische wereld. Niemand van de sprekers had het nog over nuchtere functionaliteit. Deze betonnen boekenkast is een oord van exaltatie, verwondering en mysterie.

Wegens de hernieuwde belangstelling voor de Gentse Boekentoren werd het boek

Henri Van de Velde. Wonen als kunstwerk, een woonplaats voor kunst van Steven Jacobs opnieuw uitgegeven door Van Halewijck

Romain Deconinck, jaren 1940 (© Yvonne Delcour)

Kroniek van een 24e druk werkingsjaar ...

Wouter Steenhaut, directeur Amsab-ISG

Krap, krappier, krapst, maar 't gaat (voorlopig voor weer een jaar) nog

Door zijn steeds grotere naambekendheid en zijn diverse activiteiten op verschillende terreinen blijven de aanwinsten toestromen. Alles laat verhopend dat die dynamiek, die zich vandaag vooral manifesteert in het departement Archief, zich in de volgende jaren zal doorzetten. In dat kader was de bewaargeving van het archief van Agalev/Groen! en van diverse milieubewegingen een opsteker van formaat. Andere aanwinsten in het departement Beeld & Geluid zoals het archief van cineast Frans Buyens en de audio- en videobanden van Romain Deconinck zijn nog eens treffende illustraties van het verbrede werkingsveld van Amsab-ISG en zijn toenemende naambekendheid.

Toch trekken we in dat verband sinds enkele jaren aan de alarmbel: Amsab-Gent en Amsab-Antwerpen zitten proppensvol. Alle oplossingen tot nu toe bedacht om meer ruimte te winnen, blijken een pleister op een houten been. Het vinden van nieuwe bureau- en magazijnruimtes zijn een conditio sine qua non voor een verdere efficiënte werking. Zowel in Antwerpen als in Gent zijn hierover besprekingen aan de gang. De piste om Amsab-ISG onder te brengen in de vroegere gebouwen van het Gentse Stadsarchief hebben we moeten verlaten wegens de te hoge renovatie- en uitrustingskosten. De andere mogelijke pistes worden verder onderzocht, maar in 2005 moet er uitzicht komen op een ruimere huisvesting.

Mede door deze huisvestingsproblematiek maar vooral om de dienstverlening te optimaliseren, is het werk aan de collectie prioritair en onderzoek een belangrijke afgeleide: opdrachten in dat verband worden slechts opgestart indien ze de collectievorming en het beheer ervan niet in het gedrang brengen.

In alle collectiedepartementen werd meer tijd en zorg besteed aan 'behoud en beheer' voor zover de bestaande infrastructuur en financiële mogelijkheden het toelieten. Wat

betreft het behoud, lag de nadruk op projectmatige papierrestauratie zoals bv. van de clandestiene blaadjes van de Tweede Wereldoorlog. In 2004 werden meer financiële middelen uitgetrokken voor het microfilmen van reeksen van tijdschriften en van verslagboeken, al dan niet in samenwerking met andere instellingen zoals de Friedrich-Ebert-Stiftung te Bad Godesberg. Nog in verband met behoud zou acclimatisatie van onze magazijnen natuurlijk optimaal zijn. Bij het betrekken van de huidige huisvesting in de Bagattenstraat en de Lamorinièrestraat twintig jaar geleden waren wij daar financieel niet toe in staat. Zeker is dat bij een mogelijke verhuis er wel middelen zullen moeten zijn om de nieuwe magazijnen aan te passen aan alle vereisten van een optimale klimaatregeling.

Tijdwinst versus plaatsverlies

Ook in 2004 lag de nadruk op de geïnformatiseerde ontsluiting en versnelde verwerking (actief en retroactief). De invoer werd zeer sterk vertraagd, zowel in de departementen Bibliotheek en Archief in Gent als in Amsab-ISG-Centrum Antwerpen door het falen van het oude geautomatiseerde verwerkingsprogramma, de aanschaf van het nieuwe Adlibstelsysteem en de conversie van de oude beschrijvingen naar het Adlibprogramma. Maar toch, daardoor wordt de reeds zolang verhoopte integratie van de bestanden van de verschillende departementen nu eindelijk realistisch en haalbaar. 'Cross-oversearch' door alle collecties heen wordt in de nabije toekomst een feit. Alles wordt in het werk gesteld om de achterstand die in 2004 werd opgelopen, in te halen in 2005.

Met minder personeel ter beschikking werden toch dankzij een nieuwe aanpak en tijdbudgettering talrijke aanwinsten geschoond, geselecteerd en beschreven in aanwinstenbeschrijvingen, stortingslijsten en inventarissen. Inderdaad met minder personeel: het werkingsjaar 2004 werd overschaduwd door het gedwongen ontslag van enkele medewerkers (in voltijdse equivalenten 3,5 medewerkers) als gevolg van de subsidie-enveloppe die vanaf 2005 ontoereikend is, zodra de nieuwe barema's van het paritair comité 329 voor 100 % moeten toegepast worden. Tot op vandaag werd met de Vlaamse Overheid nog steeds geen oplossing gevonden voor de volledige medeberekening van de harmonisatie naar de nieuwe barema's en van de komende anciënniteitsverhogingen. Met pijn in het hart namen we afscheid van deze drie medewerkers die zich sinds vele jaren inzetten voor de uitbouw van Amsab-ISG.

Op (droog) brood of toch op rozen?

Ons tijdschrift *Brood & Rozen* blijft een succes. Ondanks alle moeilijkheden op de boekenmarkt, met een overvloed aan boeken en het zeer zuinig koopgedrag van de Vlamingen in dat verband. In tegenstelling tot vele andere tijdschriften blijft ons abonneestbestand stabiel. Aan kopij van artikels van externe auteurs is er allerm minst gebrek. Velen vragen zelfs om te mogen publiceren in ons tijdschrift. Het is bovendien ook onze bedoeling met het aantrekken van externe auteurs een beeld en een overzicht te geven van de onderzoeksresultaten aan andere wetenschappelijke instellingen. Doorgaans is

deze vraag van derden een meevaller, want de eigen medewerkers, opgeslorpt door het continue dagelijkse werk houden, naast het berichten over de interne werking - dat we onze abonnees niet willen of mogen onthouden - maar weinig tijd over om nog eens uitgebreide artikels te schrijven. Ook is er in dat verband het feit dat bijvoorbeeld de voorbereidingen voor publicaties en tentoonstellingen, die tenslotte een belangrijk deel van onze kernopdracht uitmaken, nooit binnen één departement gebeuren. Het is teamwork over de departementen heen dat weken in beslag kan nemen. En er zijn niet alleen de eigen publicaties en tentoonstellingen, er is de medewerking aan, de logistieke ondersteuning van projecten van derden, de deelname aan en het zelf organiseren van lezingen en colloquia en zoveel meer (voor alle details, zie *Activiteitenverslag 2004*). In feite zitten we in een schizofrene situatie. Enerzijds zijn wij een wetenschappelijke instelling met ook een onderzoeksopdracht maar anderzijds willen we, omdat resultaten van alleenstaand wetenschappelijk onderzoek niet steeds doorsijpelen of het gewenste effect hebben, door publieksgerichte activiteiten het onderzoek, het respect en de zorg voor en het behoud en het beheer van het eigen historisch erfgoed promoten. Vooral voor deze laatste opdrachten worden we recurrent gesubsidieerd door de Vlaamse Overheid - Administratie Cultuur. Onderzoekssubsidies van FWO-Vlaanderen bijvoorbeeld of van derden, zijn eerder occasioneel en altijd tijdelijk. Synergie bereiken tussen deze beide opdrachten is moeilijk maar toch mogelijk, we werken er voortdurend aan.

Amsabs Gouden Gids en zijn ander lees- en kijkvoer

Op gebied van de publicaties was 2004 een vruchtbaar jaar voor Amsab-ISG: er waren de omvangrijke *Inventaris van het archief van de Société Générale Coopérative/Algemene Coöperatieve Vennootschap*; Jo Boute. *Een leven in dienst van de vrouw en Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Dit laatste boek, uitgegeven samen met het SOMA en de Universiteit Gent, werd gepubliceerd naar aanleiding van de gelijknamige succesvolle tentoonstelling in de Stadsbibliotheek van Antwerpen. Deze en de tentoonstellingen *Leve het Algemeen Stemrecht*; *De sleutel tot het geluk!? Witte duif... witte raaf*; *Pans! 70 jaar onderbelicht*; *Variétés*,... blijven de ideale mogelijkheid om ons bezit kenbaar te maken aan een veel breder publiek. Virtuele tentoonstellingen werden dan weer gebracht via onze website. Verschillende medewerkers besteden dagelijks aandacht aan de website waarmee nog eens een heel gevarieerd publiek kan bereikt worden. Alle informatie is er altijd up to date. Maar niet alleen dat is belangrijk. Een originele presentatie ervan en kleur en klank spelen ook een belangrijke rol. Daardoor werd de website door het tijdschrift *Trends* en daarna nog eens door het dagblad *De Tijd* uitgeroepen tot 'site van de week'.

Indien alle werkzaamheden rond 25 jaar Amsab het toelaten, zal in 2005 alles in het werk gesteld worden opdat de geautomatiseerde toegang tot alle collecties via de website in de beste condities geoptimaliseerd wordt.

Over het hele jaar 2004 genomen steeg het aantal leeszaalbezoekers en het aantal individuele lezers zowel te Gent als te Antwerpen. In 2003 werd de daling van de leeszaal-

bezoeken toegeschreven aan het intenser gebruik van onze website. In 2004 hebben de Opac en de conversie van de bestanden naar Adlib voor de nodige problemen gezorgd waardoor het zoeken op onze website ten zeerste bemoeilijkt werd. Dit kan dus een uitleg zijn voor de stijging, maar bij de beoordeling van deze stijging moet rekening worden gehouden met de stijging van het aantal studenten die in het kader van een oefening op de universiteit opzoeken deden in onze leeszalen. De lichte daling van 'bezoekers' in het departement Beeld & Geluid is dan weer te wijten aan de afhandeling van vragen en verzoeken via e-mail. De daling van het aantal deelnemers aan de stadswandelingen is het logische gevolg van onze beslissing de stadswandelingen in 2004 volledig te herwerken met het oog op de publicatie van een wandelbrochure in 2005.

Voor het grootste project *Archiefbank Vlaanderen* (de gouden gids!), dat de ontwikkeling en het beheer beoogt van een geautomatiseerd register van het Vlaams privaat archivalisch erfgoed, werd in 2004 de invoermodule gerealiseerd waardoor de archiefbewarende instellingen en personen rechtstreeks gegevens kunnen invoeren. Als testfase werden de gegevens van de eigen bestanden van de vier onthaalinstellingen ingebracht. Daarnaast werden een actieve prospectie gevoerd en tientallen contacten gelegd met archiefinstellingen en documentatiecentra om hun medewerking te bekomen aan de Archiefbank Vlaanderen. De volgende grote stap was de voorstelling van de publiekscatalogus op de Erfgoeddag 2005. Amsab-ISG treedt in dit project op als vertegenwoordiger, woordvoerder en coördinator.

Alhoewel de subsidiëring van het ODIS-project door FWO-Vlaanderen in 2003 afgesloten werd, werden de activiteiten voor dit project met eigen middelen voortgezet - weliswaar op een laag pitje - en via andere projecten die gebruik maken van deze databank. Eind 2004 werden de acta van het ODIS-Colloquium 2002 over nieuwe sociale bewegingen gepubliceerd in het boek *Historische en sociologische benadering van nieuwe sociale bewegingen*.

Ook het project *Centrale van Boek en Papier* werd afgesloten. Als kroon op dit project promoveerde Amsab-medewerker Luc Peiren op *De kinderen van Gutenberg. De geschiedenis van de grafische vakbeweging in België vóór 1975* tot doctor in de geschiedenis (Vrije Universiteit Brussel). Dit doctoraat zal in 2005 gepubliceerd worden als een wetenschappelijke studie en als een boek dat zich richt tot het brede publiek.

Over 25 jaar...

In 2004 werden reeds tal van voorbereidingen getroffen inzake publicaties, colloquia, tentoonstellingen, stadswandelingen, erfgoedweekend,...voorzien in het kader van Den Jubilee! - 25 jaar Amsab-ISG. Vermits er heel 2005 wetenschappelijke activiteiten en publieksgerichte festiviteiten zijn, staat dit jaar voor alle medewerkers (bijna) volledig in het teken van de succesvolle realisatie ervan als de bekroning van al zijn inspanningen en de hoop op nog eens 25 werkingsjaren.

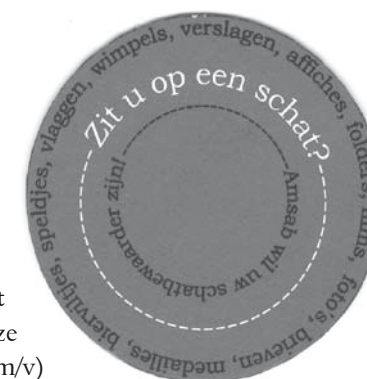

Bibliotheekschool Gent op bezoek

Omar Van Hoeylandt, Amsab-ISG

Sinds 2001 komen jaarlijks studenten van de Bibliotheekschool Gent op studiebezoek in Amsab-ISG. Het gaat telkens om twee groepen van circa twintig studenten die zich tijdens hun opleiding komen informeren over de handel en wandel van onze instelling. Dat is niet zonder belang voor Amsab-ISG. Deze mensen komen vroeg of laat als bibliothecaris (m/v) of als documentalist (m/v) aan de bak (aan de infobalie laat ons hopen). Bibliothecarissen vervullen meer dan voorheen een schakelfunctie tussen gebruikers en informatie in welke vorm en op welke plaats die zich ook mag bevinden. Als je bovendien bij navraag merkt dat het merendeel van deze studenten Amsab-ISG nauwelijks kent is dat een lacune die wij kunnen (moeten) opvullen. Aan de enthousiaste reacties achteraf - het plotse besef dat hier zoveel historisch uiterst waardevol materiaal wordt bewaard - kan je redelijkerwijs hopen dat zij als toekomstige 'informatiebemiddelaars' mensen, op zoek naar bronnen over de geschiedenis van linkse en progressieve sociale bewegingen, de weg wijzen naar Amsab-ISG.

Aan sommige studenten werd de opdracht gegeven een presentatie te maken van Amsab-ISG. De resultaten zijn op z'n minst fantasierijk. Affiches, powerpoint presentaties, of een bierviltje met de wervende tekst: "Zit u op een schat? Amsab wil uw schatbewaarder zijn."

In de achtertuin van Uncle Sam: solidariteit met Centraal-Amerika

Piet Creve, Amsab-ISG

Op 19 maart werd in Brugge de 25e Romerodag georganiseerd. Aartsbisschop Romero van El Salvador werd in 1980 tijdens een kerkdienst vermoord door een extreem-rechts commando. Al bij leven was Romero uitgegroeid tot een van de belangrijkste symbolen van de strijd tegen de vele plagen die El Salvador en de andere Centraal-Amerikaanse staten teisterden: systematische schendingen van de mensenrechten, een ontstellende kloof tussen arm en rijk en de blijvende schatplichtigheid van de lokale regimes aan de Noord-Amerikaanse broodheer.

In Vlaanderen bestaat al decennialang een warme belangstelling voor het lot van de bevolking in Midden-Amerika. Rond nagenoeg elk land uit de regio ontstond een solidariteitscomité, soms zelfs meer dan één. Vaak vonden die comités elkaar bij het organiseren van gemeenschappelijke acties, bijvoorbeeld tegen de permanente interventie van de Verenigde Staten. Veel Vlamingen trokken naar Midden-Amerika en engageerden zich op uiteenlopende wijze: van hulpbrigades bij de lokale koffieoogsten over langere engagementen in ontwikkelingsprojecten tot effectieve participatie in de lokale guerrillabewegingen. Dat dit letterlijk een zaak van leven of dood was, bewijzen de ontvoeringen van en moorden op buitenlanders die de kant van de bevolking kozen. Vooral religieuzen werden gevisceerd.

Affiche uit El Salvador voor
de vrijlating van de politieke
gevangenen, jaren 1980

Amsab-ISG was op de Romerodag present met een stand. Voor nagenoeg alle bezoekers bleek Amsab-ISG een onbekende. Op de uitleg over wie we zijn en wat we doen, werd ook vaak verwonderd gereageerd, in de zin van: *“Ik wist niet dat er organisaties bestonden die interesse hebben voor ons materiaal.”* Elke standwerker zal het wel al ervaren hebben: het is op zo’n momenten dat je beseft hoeveel werk er nog aan de winkel is én dat er bij het doelpubliek veel interesse en goodwill bestaat.

In de loop der jaren heeft Amsab-ISG een grote hoeveelheid archief- en documentatiemateriaal verzameld over de solidariteitswerking met Centraal-Amerika.⁽¹⁾ Soms zijn complete archieven overgedragen, in andere gevallen werden enkele foto’s of brochures geschonken. Een prachtig onderdeel van deze collectie zijn de affiches, zowel van Vlaamse organisaties en initiatieven als van organisaties uit Midden-Amerika zelf en waarvan in Brugge een kleine selectie te zien was.

(1) Voor informatie daarover, zie de on-linecatalogus op www.amsab.be.

Les Anarchistes

Y'en a pas un sur cent et pourtant ils existent
La plupart Espagnols allez savoir pourquoi
Faut croire qu'en Espagne on ne les comprend pas
Les anarchistes

Ils ont tout ramasé
Des beignes et des avés
Ils ont gueulé si fort
Qu'ils peuv'nt gueuler encore
Ils ont le cœur devant
Et leurs rêves au mitan
Et puis l'âme toute rongée
Par des foutues idées

Y'en a pas un sur cent et pourtant ils existent
La plupart fils de rien ou bien fils de si peu
Qu'on ne les voit jamais que lorsqu'on a peur d'eux
Les anarchistes

Ils sont morts cent dix fois
Pour que dalle et pour quoi ?
Avec l'amour au poing
Sur la table ou sur rien
Avec l'air entêté
Qui fait le sang versé
Ils ont frappé si fort
Qu'ils peuvent frapper encor

Y'en a pas un sur cent et pourtant ils existent
Et s'il faut commencer par les coups d'pied au cul
Faudrait pas oublier qu'ça descend dans la rue
Les anarchistes

Ils ont un drapeau noir
En berne sur l'Espoir
Et la mélancolie
Pour traîner dans la vie
Des couteaux pour trancher
Le pain de l'Amitié
Et des armes rouillées
Pour ne pas oublier

Qu'y'en a pas un sur cent et pourtant ils existent
Et qu'ils se tiennent bien le bras dessus bras dessous
Joyeux, et c'est pour ça qu'ils sont toujours debout
Les anarchistes

Léo FERRÉ

K
R
O
N
I
E
K

‘Vrijheid zal ons waar maken’: vijfde anarchistische boekenbeurs, Gent, 19 maart 2005

Omar Van Hoeylandt, Amsab-ISC

Op de Nederlandstalige affiche wordt deze beurs als een ‘Alternatieve boekenbeurs’ aangekondigd. De Franse versie vermeldt ‘Foire du livre alternative et libertaire’. De zwarte vlag dekt in dit geval (beter) de lading want wat de aanwezige libertairen zéker gemeen hebben, is hun niet te stuiten drang om te publiceren. Iedere ‘nieuwe’ stroming in het anarchisme heeft op z’n minst een eigen tijdschrift.⁽¹⁾ De lichtste vorm van organisatie is de samenscholing rond een blad. Dat was zo in de geschiedenis en dat is het nog steeds. Een boekenbeurs dus voor ‘kritische tegendraadse publicaties, die je moeilijk tot helemaal niet in de commerciële boekhandel vindt’. Voor diegenen onder ons die een niet al te vrolijk mensbeeld hebben is dit een aanrader omdat je er één dag lang kan vertoeven tussen - opvallend veel jonge - mensen die nog niet (helemaal) zijn onderworpen aan de wet van achteruitgang van het waarnemingsvermogen door sleur, culturele vanzelfsprekendheid en de zelfgenoegzame vermaatschappelijking, voor wie ‘waarheid’ verder reikt dan een sociaal construct: waarheidscondities van specialisten, naar waarheid die wij zélf vinden, in onszelf en anderen, ook bij dieren en in bomen en stenen en alles in het heelal. Als je bovendien nog beschikt over de reddingsboeien ironie en zelfdistantie, een gedachteleven vol verwachtingen, grote verlangens en wonderlijke fantasieën, is dit evenement een verlossing.

Veertig stands van kleine boekhandels en antiquariaten; distributeurs en uitgevers uit binnen- en buitenland waren er vertegenwoordigd met boeken en tijdschriften. Uiteraard het obligate leesvoer over antiglobalisme ⁽²⁾, directe actie, antimilitarisme, anarchisme, radicaal milieuactivisme, krakerbeweging, veganisme, dierenrechten enz. Maar er waren ook lezingen over bomspotting, asielcentra voor politieke en economische vluchtelingen, over de vivisectie-industrie, uitzendbureaus, flexibilisering, strafrecht én een lezing over *De herovering van het brood*, een boek van Kropotkin, meer dan honderd jaar oud maar nog steeds heel inspirerend bij het opstellen van civiele gedragsvormen.

De organisatie van gerechtigheid is en blijft een oorspronkelijk politieke taak. De (vrije) markt zorgt niet uit zichzelf voor rechtvaardigheid. Anarchistische utopieën lenen zich echter niet tot het politiseren van (massieve) waarheden en de maatschappelijke organisatie ervan. Zij bieden wél mogelijkheden tot alternatieve oriëntering voor een vrije en vreedzame samenleving. In die zin staan libertairen niet geïsoleerd aan de kant. De zwarte vlag met cirkel en daarin A ontbreekt op geen enkele grote linkse manifestatie, van Seattle over Göteborg tot Genua. Het ongeorganiseerde anarchisme is jeugdiger en sterker gebleken dan het overgeorganiseerde dogmatische maoïsme (trotskisme enz.) omdat zijn denken start vanuit de ervaring van vrijheid. We hebben weliswaar waarheden nodig, maar evenzeer hebben we behoefte aan soevereiniteit die ons in staat stelt te ironiseren en tot zelfdistantie om te vermijden dat we het slachtoffer worden van onze eigen waarheden. Het wordt een beklemmend schouwspel wanneer we met teveel sérieux met onze waarheden het sociale leven binnendringen; waarheid wordt bedreigend als ze een greep doet naar de macht. De voorbeelden zijn legio. Op absolute waarheden kan en mag niemand zich beroepen. Waarheid maakt niet vrij omdat de ontdekking van de vrijheid een bijna onrustbarend perspectief opent op onze schier onverzadigbare waarheidsdrang: 'Vrijheid maakt waar'. In die zin is 'Ni dieu ni maître' veel meer dan een slogan op t-shirts die ook op de boekenbeurs te koop waren, maar dat is folklore denk ik.

In diezelfde maand maart waarin de boekenbeurs plaatsvond, voerde de Universiteit Gent een campagne, onder meer in *De Morgen* onder de slogan 'Durf denken'. Een variant naar ik meen van de anarchistische graffiti 'Denk zelf!' op de muren van de Gentse binnenstad. Maar sinds wanneer veronderstelt denken durf, moed? Misschien omdat onze technisch-wetenschappelijke cultuur ondanks haar grote verworvenheden

foto's Hans Mortelmans

de voorkeur geeft aan een versimpeld mensbeeld waar geen oog meer is voor de rijkdom van dimensies. Tot deze rijkdom behoort vrijheid, niet als consumptieneurose, niet in een nihilistische wereld, maar vrijheid die de autoriteit van de vooropgezette waarheid ondermijnt en die je bijna dwingt om jezelf waarheden te verschaffen. Dàt doordenken veronderstelt misschien wél durf want het is hoe dan ook een riskante onderneming omdat het moderne heersende denken langs een omweg aan grootschalige vrijheidsberoving doet: wij zijn niets anders meer dan sociale rollen, psychologisch gedetermineerden, economische karaktermassa's, biologische gedragsschema's. Allemaal mooi verwerkt in statistische calculi. Tot welk gepeins zo'n boekenbeurs leiden kan...

Dus verwijfs ik ook niet zomaar terloops naar de indrukwekkende historische tentoonstelling *L'anarchisme à la une* georganiseerd door het Mundaneum van 23 februari tot 12 juni 2005. Ook daar 'veel jong volk' volgens de journalist van *De Morgen* die bij het buitenkomen overvallen werd door "*de geruststellende gedachte dat iemand dit alles ooit durfde denken*". Lucht om te ademen, dat is alles, weinig en veel.

De brochure *L'anarchisme à la une*, met een lijst van websites over het anarchisme, is te koop in het Mundaneum, rue de Nimy 76, Bergen [T] 065/31 53 43

(1) Enkele weken geleden stapte een jongeman de leeszaal van Amsab-ISG binnen, overhandigde mij de nieuwsbrief van Antifascistische Actie Gent en vroeg mij of wij daarin geïnteresseerd waren. Natuurlijk want onze collectie bevat toch al periodieken van het Antifascistisch Front. Ik werd prompt maar vriendelijk terechtgewezen: "Antifa Gent is eigenlijk helemaal iets anders dan het AFF meneer."

(2) Hoeveel globalisering verdraagt een mens? van Rüdiger Safranski heb ik daar ontdekt. De lectuur ervan heeft mij bij het schrijven van dit stukje bijzonder geïnspireerd.

De Rode Wandeling. Wandelbrochure door Rood Gent

Hans Mortelmans, Amsab-ISG

Ons Huis op de Vrijdagmarkt en het Feestlokaal van Vooruit in de St.-Pietersnieuwstraat zijn de blikvangers van het Rode Gent. Zij kunnen in monumentaliteit en bekendheid wedijveren met de Gentse torens, middeleeuwse stenen en abdijen. Vooral buitenlandse toeristen reageren vaak verbaasd wanneer zij op het grootse gebouw van de Vrijdagmarkt de leuze 'Werklieden aller landen, vereenigt U!' lezen. Welk verband is er tussen deze tempels en de sociale strijd van de proletariërs? Wat is het verhaal achter die rijkversierde pronkgevels? Op deze vragen wil de brochure *De Rode Wandeling* een antwoord geven.

Deze gids neemt je mee op een wandeling door Gent én door de tijd. Je stapt weer de 19e eeuw binnen, toen Gent een stad was waar vele duizenden mannen, vrouwen en kinderen in grote armoede leefden, in de schaduw van de mammoetfabrieken van de katoenbaronnen. Deze alomtegenwoordige sociale ongelijkheid bleek een ideale voedingsbodem voor het ontstaan van de arbeidersbeweging. Bovendien werd het dichtstlibbende centrum rond 1850 getroffen door epidemieën zoals tyfus en cholera. De Gentse burgerij begon te dromen van een nieuwe stad met brede boulevards en schouwburgen in plaats van beluiken, fabrieken en arbeidersverzet. Maar het was te laat! Met de aanvankelijk omstreden oprichting van de coöperatieve bakkerij Vooruit in 1880 kregen de Gentse sociaal-democraten een krachtig middel in handen om arbeiders te werven in de strijd voor het Algemeen Stemrecht. De socialisten wonnen terrein, zowel op politiek, sociaal als bouwkundig gebied. Ten tijde van de Gentse wereldtentoonstelling (1913) werd de stad gedomineerd door het rode patrimonium. De brochure *De Rode Wandeling* vertelt heel in het kort het verhaal van een indrukwekkende socialistische geschiedenis, vol strijdvaardigheid en hoop. Maar in de eerste plaats biedt ze de gelegenheid om op eigen kracht het Gentse stadswefsel te verkennen en de steeds veranderende perspectieven ervan te ervaren.

De brochure kost 3 euro en is te koop in Amsab-ISG.

Jahrbuch für Forschungen zur te der Arbeiterbewegung

Etienne Verhoeyen, correspondent SOMA

Sinds de val van de Muur en de daaropvolgende ontmanteling van de communistische structuren is in Duitsland een objectieve studie van de eigen arbeidersbeweging in Oost en West mogelijk geworden, mede ook door de toegankelijkheid van de voorheen gesloten archieven van het vroegere Oost-Duitsland. In deze trend situeert zich het sinds 2001 in Berlijn verschijnende *Jahrbuch*, dat vanuit een linkse optiek de geschiedenis van de arbeidersbeweging in ruime zin (niet enkel in Duitsland) kritisch wil bestuderen. Het verschijnt driemaal per jaar en is een uitgesproken academisch georiënteerd tijdschrift. Die invalshoek levert interessante bijdragen op over bijvoorbeeld diverse aspecten van de internationale communistische beweging, maar ook opstellen over niet-Duitse organisaties zoals de Spaanse POUM. Ook de geschiedschrijving van en over de Oost-Duitse SED wordt grondig aangepakt. Zo bevatte het septembernummer van 2002 een rake kritische analyse van Helmut Bock over de Russische revolutie, naast hoogst interessante bijdragen over Rosa Luxemburgs opvattingen over de Duitse revolutie(pogingen) uit 1918-1919, en een boeiende studie over haar secretaresse en medewerkster Mathilde Jacob. Tevens publiceert het *Jahrbuch* nu en dan ook onbekende bronnen zoals een niet eerder in het Duits verschenen tekst van Rosa Luxemburg en niet eerder gepubliceerde brieven van Lenin. Het meest recente nummer (1/2005) bevat een bijdrage over een 'Union der Hand- und Kopfarbeiter Deutschlands', niet die van de Amsab-directeur, maar een anarcho-syndicalistische organisatie uit de jaren twintig van de vorige eeuw. Het *Jahrbuch* bevat ook informatie over colloquia en talrijke kritische recensies. Een aanrader voor eenieder die vanuit een academische opstelling belang stelt in de geschiedenis van de internationale arbeidersbeweging.

Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung, ISSN 1610-093X, abonnement:
35 euro per jaar, redactie en administratie: Weydingerstrasse 14-16, D-10178 Berlin, mayer-berlin.pb@t-online.de.

Over zeden en moraal in de wetenschap:

De bespreking door Bert Altena van Henny Buitings studie over het sociaal-democratische maandblad *De Nieuwe Tijd*.

Reactie op de recensie van Bert Altena in *Brood & Rozen*, 2004/4

Henny Buiting, voormalig docent Maatschappijgeschiedenis
aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Reeds in de titel van zijn bespreking van mijn studie over het sociaal-democratische maandblad *De Nieuwe Tijd* (1896-1921), wordt duidelijk dat het Bert Altena zeker niet te doen is om een min of meer neutrale beschouwing (*Brood & Rozen*, 2004/4). Geleid door een leerstellig anarchisme wordt op ironische wijze gerept van “*De Nieuwe Tijd en de strijd om het enige, ware, revolutionaire en schone marxisme*”. Dat van toeval geen sprake is tonen de talrijke verzuchtingen, uitroepen, pseudo-wanhopige kreten en veelbetekenende retorische vragen in de recensie zelf, die elk op zich getuigen van een diepgewortelde afkeer van alles wat ook maar zweemt naar sociaal-democratische opvattingen, of het nu revolutionair-marxistische dan wel gematigd-parlementaire varianten betreft. Heel indringend komt dit naar voren in de, overigens veel te uitgebreide, inleidende tekst die geheel gewijd is aan kwesties, welke met de besproken studie in eigenlijke zin niets van doen hebben, en die een opvallende gedrevenheid openbaart eigen ideologische voorkeuren over de lezers uit te storten. De inleiding is daarnaast bedoeld om het gefavoriseerde anarchisme te propageren en te getuigen van een opvallende bewondering voor de beide ‘helden’ Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Christiaan Cornelissen, zoals bekend geharnaste bestrijders van de als ‘parlementaristisch’ gescholden Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Hoe irrelevant deze beschouwing ook moge zijn voor kennis omtrent het besproken boek zelf, toch vormt ze wel degelijk het dragende ideologische fundament van de bespreking. De recensent verkondigt met luider stemme de blijde anarchistische boodschap en rekent af met alles wat hiermee in tegenspraak wordt geacht.

Het ideologische gehalte van de recensie komt naar voren in het duiden van de SDAP als een ‘parlementaristische afsplitsing’ van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), wat wordt afgezet tegen het superieure karakter van de Bond als een authentiek-revolutionaire partij die “*het meer libertaire radicale socialisme*” belichaamt. Het wordt verwoord in de karikatuur die gegeven wordt van de opvattingen van de Duitse en Hollandse sociaal-democratische partijen, die zich baseren op ‘wiskundig-wetenschappelijke zekerheden’ en die het ‘marxisme als hoge wetenschap’ beoefenen. Evenzo vrolijk echter, zo merkt Altena verontwaardigd op, begunstigen diezelfde partijen een

reformisme dat - anders uiteraard dan de SDB - “*creatieve, revolutionaire opvattingen*” remt. Geheel in lijn met het voorgaande legt de recensent leden van de SDAP woorden in de mond, die als illustratie zijn bedoeld van de schandalige behandeling die Domela en de zijnen ondergaan. De SDAP beschouwt, zo heet het bijvoorbeeld, de opinies van de SDB als “*kindergeschreeuw*” en als het “*onvolwassen gebrul van anarchistische heethoofden*”, terwijl ‘SDAP-ers’ daarnaast de SDB “*meesmuilend de oude beweging noemden*”.

Van cruciaal belang is vanzelfsprekend welke de gevolgen zijn van het boven weergegeven gedachtegoed voor de beoordeling van mijn *Nieuwe Tijd*-studie. Het betekent in ieder geval dat blad en auteur op weinig sympathie mogen rekenen en voortdurend tegen de anarchistische meetlat worden gehouden. We zien dit bijvoorbeeld waar de kwestie van de sociale basis van de SDAP en van de dominantie van intellectuelen en kunstenaars bij *De Nieuwe Tijd* aan de orde wordt gesteld. De wijze waarop dit gebeurt is gebaseerd op ideologisch-politieke uitgangspunten van de Hollandse anarchisten, die sinds jaar en dag de in vele varianten beleden these uitdragen dat de SDAP, anders dan de naam suggereert, in het geheel geen arbeiderspartij is. Het is integendeel een partij van ‘burgers’ die, door middel van een dictatoriale beheersing van het partijapparaat, de weinige arbeidersleden een burgerlijk-parlementaire denktrant opleggen. Ook bij Bert Altena treffen we deze opvatting aan zij het dat, althans aanvankelijk, van enige aarzeling sprake is.

Eerst stelt hij nog voorzichtig vast, dat “*de parlementaristische socialisten [...] voor een deel van burgerafkomst*” zijn. Kort erop echter valt hij ‘de SDB-ers’ bij, die de SDAP “*de Studenten-Dominees en AdvokatenPartij noemen*” en hij constateert dat het “*jaren (zou) duren vooraleer de partij arbeiders in groten getale trok*”. Ofschoon de laatste constatering met grote stelligheid wordt gedaan, valt ze toch zonder moeite met bewijzen te ontcrachten. In mijn eigen dissertatie over de richtingen- en partijstrijd in de vroege SDAP heb ik de sociale samenstelling van de SDAP weten vast te stellen voor de periode tussen 1894 en 1909. Hieruit blijkt dat de arbeiders in deze periode 68 % van het ledenbestand vertegenwoordigen, de middenklassen 20 %, onderwijzers 8 % en intellectuelen en kunstenaars de resterende 4 %.⁽¹⁾ Anders dan Altena poneert, bestaat de overgrote meerderheid van de leden der SDAP in deze vroege periode dus wel degelijk uit arbeiders.

Sprekend over het maandblad *De Nieuwe Tijd* deelt de recensent mee dat dit als het orgaan van “*intellectueel marxistisch Nederland*” moet worden gezien. Het is “*de wetenschappelijke stem van het Hollandse marxisme*”, het beoogt het “*marxisme als hoge wetenschap*” te beoefenen en wil “*de zuivere en revolutionaire lezing van Marx’ werk*” bevorderen. Deze beklemtoning van het intellectueel-marxistische karakter van het blad, dient twee centrale doelen. Conform het anarchistische vooroordeel wordt er allereerst mee gesuggereerd dat er geen arbeider aan het blad te pas komt, terwijl daarnaast wordt geponeerd dat het maandblad uitsluitend plaats zou inruimen voor rechtzinnig-marxistische opinies. Beide punten zijn evenwel aantoonbaar onjuist. Hoewel inder-

daad marxistische intellectuelen een dominante invloed uitoefenen bij *De Nieuwe Tijd*, is iemand als redactiesecretaris Pieter Wiedijk van arbeidersafkomst, evenals talrijke ‘gewone’ auteurs, terwijl daarnaast diverse schrijvers als loonarbeider werkzaam zijn. Ik vermeld, vrij willekeurig, de diamantbewerkers Jos Loopuit en Samuel Pothuis, de naaister Sani Prijes, de typografen Hendrik Spiekman en A.P. van der Linden, of in latere jaren de winkelbediende Andries van Gool en de in proletarische beroepen grossierende Barend Luteraan.

Wat betreft het tweede punt, het karakter van de in *De Nieuwe Tijd* verschenen artikelen, frappeert dat, naast vanzelfsprekend de vele als marxistisch te typeren bijdragen, er een enorme vloed van artikelen verschijnt die ofwel expliciet gekant zijn tegen een (leerstellig) marxisme - zie onder meer de bijdragen van Willem Vliegen en Henri van Kol - of die in reformistische zin praktische kwesties aan de orde stellen. Inderdaad heeft de tolerante ‘marxistische redactie’ jarenlang ruimte geboden aan een vloed van reformistisch getinte analyses van en kritieken op de sociale verhoudingen in Nederland, maar ook in diverse andere landen. Deze bijdragen bevatten een schat aan empirische informatie, die tot de dag van vandaag van zeer grote waarde zijn voor onze kennis omtrent de sociale geschiedenis van vermelde landen.⁽²⁾

Tegen het einde van de bespreking klaagt Bert Altena zijn nood over de vele zaken die ik met betrekking tot de rol en plaats der intellectuelen niet zou hebben behandeld of beantwoord. Aan de hand van het stellen van veelbetekenende, vooral retorische, vragen poogt hij de lezer ervan te doordringen dat met de auteur van het besproken boek geen land te bezeilen valt, terwijl tevens de boodschap wordt uitgedragen dat aan de marxistische intellectuelen van het blad menig steekje los is. Zo heet het bijvoorbeeld, dat ik mij met betrekking tot voornoemde intellectuelen, de ‘analytische vraag’ niet heb gesteld aangaande het waarom van “*de vele gevallen van muggenzifterij, van zwelgen in eigen intellect, van zoeken van zekerheden door deze hard uit te roepen*”. Het lijkt me duidelijk, dat deze vraag in wezen een geheel onbeargumenteerde en bovenal onjuiste beschuldiging inhoudt en precies om deze reden inderdaad niet in het hoofd van mij als auteur is opgekomen. Op soortgelijke wijze wordt middels de vraag “*in hoeverre [...] het blad een uiting van burger-socialisten [was] ?*”, een ‘feitelijkheid’ geconstateerd die niet nader wordt onderbouwd en waarbij wordt geparafraseerd op de these dat *De Nieuwe Tijd* is geïsurpeerd door uit de bourgeoisie afkomstige en dus hoogst verdachte intellectuelen.

Wat betreft de zeer vele overige gelijksoortige (retorische) vragen, licht ik er één uit die op wel erg opvallende wijze de waarheid geweld aandoet. Dit betreft de vraag waarom ik geen aandacht heb besteed aan het feit dat de redacteuren na “*aanvankelijke onderdanigheid jegens Kautsky [...] hun eigen marxistische lied*” zijn gaan zingen. De in deze vraag vervatte mededeling is hoogst merkwaardig, omdat het de recensent niet kan zijn ontgaan, dat deze kwestie nu juist één van de allerbelangrijkste onderdelen van de studie uitmaakt. Op talrijke plaatsen in het boek wordt de dramatische breuk tussen Karl Kautsky (1854-1938) - de voornaamste uitlegger van een darwinistisch getint

marxisme - en de ‘Hollanders’ geanalyseerd, waarbij tientallen beschouwingen de revue passeren. Op deze plaats kan ik er natuurlijk niet uitgebreid op ingaan, maar het heeft zin enkele ‘breukpunten’ aan te stippen. Van groot belang bij de verwijdering tussen Kautsky en de ‘Hollanders’ is allereerst de heftige richtingen- en machtsstrijd in de SDAP tussen 1900 en 1909, die tot een radicaal-marxistische afsplitsing en de oprichting van een nieuwe partij - de Sociaal-Democratische Partij (SDP) - zal leiden. In het kader van deze partijstrijd formuleert de sterrenkundige en marxistisch theoreticus Anton Pannekoek een beroemd artikel - *Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging* - waarin de verrechtsende koers van de SDAP wordt toegeschreven aan het te sterk leunen van de partijtop op het parlement en aan de enorme belangen welke met de partijorganisatie gegeven zijn. Hiermee formuleert Pannekoek het raamwerk van een theoretische kritiek, die jaren later tevens wordt losgelaten op het Duitse socialisme. De oprichting van de SDP in maart 1909 door de afgesplitste marxisten is een volgende mijlpaal op weg naar een breuk, omdat Kautsky niets wil weten van deze kleine radicale partij. Een nog fundamenteeler breukpunt is gelegen in het vermaarde ‘massastakingsdebat’ tussen Kautsky en Pannekoek in de jaren 1911 tot 1912. De heftige polemiek woedt in *Die Neue Zeit*, theoretisch orgaan van de Duitse sociaal-democratie, en is gecentreerd op de kwestie welke tactiek de sociaal-democratie zal moeten volgen. Waar Kautsky blijft zweren bij een centrale positie van de partijorganisatie, het electorale mechanisme en de parlementaire strijd, opteert Pannekoek - aansluitend bij zijn artikel uit 1906 - voor het verheven van de klassenstrijd buiten het parlement en de verburgerlijkte vakbonden om, waarbij het wapen van de (politieke) massastaking centraal zal moeten staan. De polemiek die ik in mijn studie uitgebreid weergeef, houdt een definitieve politiek-ideologische verwijdering in en nadien ook een persoonlijke breuk tussen Kautsky en de Hollanders, wanneer de Duitse sociaal-democratie in 1914 de imperialistische oorlog zal gaan steunen en in 1917 niets wil weten van de bolsjewistische revolutie door Lenin en de zijnen.⁽³⁾ Ten slotte kan gewezen worden op een factor die Bert Altena zelf aandraagt, zonder echter te beseffen er zijn eigen stelling mee te ondergraven. Ik doel op het omhelzen door diverse Hollandse marxisten van de filosofie van Joseph Dietzgen (1828-1888) die een erudiete analyse presenteert van de werking van de geest binnen een dialectisch-materialistisch raamwerk. In mijn boek analyseer ik niet alleen deze filosofie uitgebreid, maar toon tevens aan dat iemand als Karl Kautsky er niets van wil weten, wat bijdraagt tot zijn breuk met de Hollanders.⁽⁴⁾ Concluderend kan worden vastgesteld dat, afwijkend van de bewering van Bert Altena, ik in mijn studie wel degelijk uitgebreid aandacht wijd aan de dramatische scheiding tussen Kautsky en de Hollandse marxisten.

In mijn boek zie ik zeer bewust af van het partij kiezen voor welke factie, partij of groepering dan ook en ik heb, integendeel, zo objectief mogelijk willen registreren welke (veranderende) opvattingen de diverse stromingen en individuen binnen de toenmalige sociaal-democratie huldigden en welke politieke positie ze hebben ingenomen. Altena

evenwel beweert, dat ik “*het standpunt van de marxistische auteurs doorgaans*” tot het mijne maak en meent dit te kunnen bewijzen met de stelling, dat ik “*alle Socialistenbonders* ⁽⁵⁾ *anarchisten (noem), uitsluitend omdat ze in SDAP-kring daarvoor uitgescholden werden*”. Nu vergt de term ‘doorgaans’ een ietwat ruimere bewijsvoering dan de enkele, en zeker niet doorslaggevende, casus die de recensent hier presenteert. Belangrijker nog is het gegeven dat de term ‘anarchisten’ in mijn studie is gereserveerd voor die onverzoenlijke leden van de Socialistenbond, welke inderdaad niets willen weten van de parlementaire tactiek en die in 1897 voor het overgrote deel onder leiding van Domela uit de Bond treden om de groep van ‘Vrije Socialisten’ te vormen. Tén bewijze twee citaten uit het boek: “*Tegenover de anarchisten, die in de Socialistenbond en de hiervan in 1897 afgesplitste ‘Vrije Socialisten’ van Domela Nieuwenhuis verenigd zijn, neemt De Nieuwe Tijd een uiterst afwijzende houding aan.*” En vervolgens: “*Hoewel Harttorff [voormalig lid van de SDB; H.B.] de vroegere strijd van de SDB voor arbeidsduurverkorting prijst, valt hij uit naar zijn anarchistische vleugel, die van een wettelijke regeling van de arbeidstijd niets wilde weten.*” ⁽⁶⁾

Terecht merkt Bert Altena op, dat de Nederlandse marxisten zich, vanwege “*hun kunstenaarsachtergrond*”, veel hebben beziggehouden met kunstbeoefening en kunsttheorie en hij spreekt van “*geheel eigen perspectieven in het marxisme*”. Verderop stelt hij vervolgens, dat mijn behandeling van het thema kunst en literatuur “*het meest teleurstellend*” is van het gehele boek. Om deze stelling te bewijzen neemt de recensent zijn toevlucht tot enerzijds misleidende argumenten en anderzijds tot het bewust weglaten van fundamentele informaties. Het eerste punt komt naar voren in de bewering dat bij de behandeling van kunst en literatuur “*soms fracties van gedichten achter elkaar*” worden gepositioneerd, “*verbonden door een regeltje*”. Nu snapt een kind dat het alleen al qua ruimte onmogelijk is de kolossale hoeveelheid gedichten integraal weer te geven. Men zal dus moeten selecteren, waarbij het aan de recensent is te bewijzen dat zulks de toets der kritiek niet kan doorstaan. Altena echter laat dit na en verzuimt tevens te vermelden dat de allermeeeste gedichten voor zich spreken, waardoor een (uitgebreide) toelichtende tekst onnodig is. Ook onthoudt hij de lezer de informatie dat in het uitgebreide notenapparaat wordt verwezen naar literatuur die betrekking heeft op de geselecteerde gedichten en waarin tevens een nadere toelichting staat op inhoud en achtergronden ervan.

Wat betreft het tweede punt, het bewust weglaten van informaties, moet gewezen worden op de uitgebreide literatuur- en kunsttheoretische verhandelingen die in mijn boek aan de orde worden gesteld en die van veel groter belang zijn dan de weergave der gedichten. Deze analyses, door in het bijzonder Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst, behoren tot de boeiendste en meest originele bijdragen van de Hollanders aan marxistische theorievorming en ze beslaan een aanzienlijke ruimte van het boek. Bert Altena had zijn lezers deze informatie, die voor een goed begrip van het besproken boek onontbeerlijk is, niet mogen onthouden.

Van centraal belang is uiteraard de wijze waarop de enorme hoeveelheid informatie uit maandblad, begeleidende literatuur en archieven in mijn studie is verwerkt. Dit betreft dus de kwestie van de indeling van de stof en de erbij toegepaste criteria. Ook hier treffen we weer kritieken aan die gebaseerd zijn op ondeugdelijke argumenten, terwijl wederom fundamentele informatie verzwegen wordt. Hoewel Bert Altena eenmalig spreekt van het overzichtelijk “*proberen te maken van [de stof] door bepaalde themagebieden af te bakenen*”, heerst er naderhand doodse stilte over de betekenis hiervan. Er wordt uitsluitend gesproken van het onderverdelen van de stof in vijf periodes en er wordt, in negatieve zin, stilgestaan bij de inleidingen bij deze episodes. De recensent bestempelt deze denigrerend als “*schetsjes*”, gebaseerd op “*tamelijke oude literatuur*”, die voor de inhoud van *De Nieuwe Tijd* weinig te betekenen hebben. Hoewel ik in de verantwoording bij mijn boek aangeef dat deze inleidingen uitsluitend zijn bedoeld om “*de plaats te duiden die het blad in een bepaalde periode inneemt*” ⁽⁷⁾, stelt Altena er de eis aan van hoog-wetenschappelijke exercities, met als kennelijke opzet er de aanval op in te kunnen zetten. Feit is echter dat de door hem geprefereerde literatuur niets relevants zou hebben toegevoegd, omdat ze niet is toegesneden op de in het boek behandelde materie.

Hij merkt voorts op dat de inleidingen vooral bedoeld lijken “*om de reformistische koers van de SDAP te verklaren*”. In werkelijkheid echter beogen ze àlle aspecten met betrekking tot de evolutie van het blad te duiden. Zie bijvoorbeeld de inleiding bij het derde deel (1910-1913), waar gezegd wordt dat *De Nieuwe Tijd* “*zich in deze periode geleidelijk [verwijdert] van het kautskyanisme*”. Tevens wordt door mij gewezen op de steeds kritischer houding van het blad tegenover het aan de SDAP gelieerde Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen en er wordt ingegaan op de door de SDAP gelanceerde massale kiesrecht-demonstraties van september 1911 en 1912, die een slag betekenen voor de kleine SDP waarmee het blad zich steeds sterker solidariseert. In de inleiding bij het vierde deel (1914-1918) komen weer andere thema’s aan bod, waarbij vooral de internationale versterking van het links-marxisme, de agitatie tegen de wereldoorlog, de positie van SDAP en SDP en vele andere zaken besproken worden. In elk van de inleidingen wordt bovendien aangegeven welke de consequenties zijn van de aangegeven socio-economische en politiek-culturele factoren voor *De Nieuwe Tijd*.

Altena poneert ten slotte het verband niet te zien tussen het aanvankelijke, in enkele inleidingen aangegeven, electorale lonken van de SDAP naar kleine boeren en pachters enerzijds en de indrukwekkende artikelenserie van redactiesecretaris Pieter Wiedijk over de meerwaardetheorie anderzijds. De opmerking toont vooral aan dat de recensent mijn boek niet al te zorgvuldig kan hebben bestudeerd. Mede als reactie op het electorale manoeuvreren van de SDAP, analyseert Wiedijk in zijn *Den Boer op!* (1897/1898) de historische ontwikkeling van de landbouw in relatie tot het zich verbreidende kapitalisme en stuit daarbij op het befaamde marxistische probleem van de ‘Gleichung’: het niet samenvallen van arbeidswaarden en productieprijzen. In zijn *De minderwaardigheid der meerwaardetheorie* (1905/1907) werkt Wiedijk de aanzet uit 1897/1898 vervolgens op briljante wijze uit. ⁽⁸⁾

Sprekend over de hoofdtteksten van het boek probeert Altena duidelijk te maken dat van mijn studie dan ook helemaal niets deugt. De artikelen worden, zo verluidt het, “*kort achter elkaar*” behandeld, iets wat “*de analyse van het blad als fenomeen (?) [schaadt]*”; de analyse is “*bij zo’n dik boek dan ook te dun*”; er wordt “*geen enkele analytische vraag gesteld*”; de opsomming van de artikelen verwordt “*tot een potpourri van korte beschrijvingen*” enz. enz. De remedie is simpel: “*Je moet het blad in zijn context bezien*”, om te kunnen bepalen “*waar de redactie adequaat optrad, waar ze helemaal niet optrad, welke ontwikkelingen ze miste*” enz. enz.

Op deze kritiek kan nauwelijks adequaat worden gereageerd omdat het louter beweringen betreft die door geen enkel argument worden gestaafd. Van aanzienlijk meer belang nog is het gegeven dat het voornaamste ordeningsprincipe van mijn studie geheel verzwegen wordt.

Bert Altena doet het voorkomen of de vele artikelen en studies uit het maandblad domweg achter elkaar zijn geplaatst, waarbij van ordening, analyse of interpretatie geen sprake zou zijn. Niets echter is minder waar: in de inleiding bij mijn studie wordt op uitgebreide wijze verantwoording afgelegd van de in het boek gevolgde methodiek. Naast de al weergegeven periodisering en de erbij gevoegde inleidingen, betreft dit toch voornamelijk het aangeven van achtergronden en kenmerken van een zestal centrale thema’s, met behulp waarvan de ontstellende hoeveelheid stof uit *De Nieuwe Tijd* voor elke periode afzonderlijk is ingedeeld. Ik doel hier op de thema’s van respectievelijk het marxisme; kenmerken van de Nederlandse samenleving; de internationale sociaal-democratie; sociale toestanden en verhoudingen; literatuur en kunst en ten slotte huwelijk, gezin en seksualiteit. Elk van deze thema’s is weer onderverdeeld in subthema’s welke bovendien, afhankelijk van de behandelde periode, een variërende inhoud kennen. Daarnaast zijn, waar nodig, aanvullende (sub)thema’s gebruikt, zoals die betreffende homoseksualiteit, het jodendom, de jeugdbeweging of de eugenetica. Het is deze, door de recensent verzwegen, aanpak die het niet alleen mogelijk maakt de stof op een inzichtelijke manier in te delen, maar die tevens de in de tijd verschuivende opvattingen in het blad weet te signaleren. Dat dit doel slechts bereikt kan worden door het analytische moment een prominente plaats te verlenen en de relevante literatuur kritisch te evalueren, ligt voor de hand. Het is deze aanpak die het bij uitstek mogelijk maakt uit de vloed van artikelen die onder een bepaalde thema vallen, een selectie te maken, ze op een verantwoorde wijze te ordenen en nader te expliciteren.⁽⁹⁾

Bert Altena sluit zijn bespreking af met de, op het eerste gezicht, buitengewoon merkwaardige opmerking zó weinig bevredigd te zijn door mijn boek, dat hij de “*voorbeeldige biografie van Pieter Wiedijk*” van de hand van Frits de Jong “*nog maar eens [heeft] herlezen*”. Nu is het opvallend dat vermelde biografie slechts een deel van de totale periode dat *De Nieuwe Tijd* heeft bestaan bestrijkt, en dus een aanzienlijke temporele inperking kent. Ook is het allerm minst de opzet van vermelde biografie geschiedenis en kenmerken van het maandblad integraal te vatten. Ten slotte is van belang dat in

mijn boek naar weinig studies zo frequent verwezen wordt – anders dan Altena stelt, óók in de inleiding – als naar de prachtige biografie van De Jong, aan wiens inzichten volledig recht is gedaan. Waarom, zo vraagt men zich af, dan toch die verwijzing naar een boek dat, hoe voortreffelijk ook, veel minder inzicht verschaft in het maandblad dan mijn eigen studie. Om dit te kunnen doorgronden, moet men weten dat de in 1989 overleden, en door mij diep betreurde, Frits de Jong de begeleider is geweest van mijn dissertatieonderzoek.

Bert Altena, die hiervan op de hoogte is, heeft met zijn merkwaardig eindsalut gepoogd mij en mijn boek op de meest pijnlijke wijze te treffen. Hoogstwaarschijnlijk hebben de vele aanvaringen die wij als directe collega’s aan de Erasmus Universiteit gehad hebben, de recensent verleid tot een oordeel, dat in zowel wetenschappelijk als ethisch opzicht volstrekt onder de maat is en een blamage betekent voor diens status als gewetensvolle wetenschapper.

- (1) H. BUITING, Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland, Amsterdam, 1989, p. 797.
- (2) Zie voor een cijfermatige benadering van het aantal ‘reformistische’ auteurs en van het totale aantal door hen geschreven pagina’s: H. BUITING, De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch Maandschrift 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland, Amsterdam, 2003, p. 36, 671-672.
- (3) Zie voor deze punten onder meer: H. BUITING, De Nieuwe Tijd [...], p. 381-387, 394-400, 465-540.
- (4) Zie over de filosofie van Dietzgen en de afwijzende opstelling van Kautsky vooral: H. BUITING, De Nieuwe Tijd [...], p. 165-172.
- (5) De SDB wordt in 1894 verboden omdat de Bond alle middelen, ook gewelddadige, zegt te willen toepassen ten behoeve van het bewerkstelligen van het socialisme. Hij wordt heropgericht onder de naam Socialistenbond (SB).
- (6) H. BUITING, De Nieuwe Tijd [...], p. 92, 233. De verwijzing naar Johan Harttorff heeft betrekking op de gehele periode dat de SDB/SB heeft bestaan.
- (7) H. BUITING, De Nieuwe Tijd [...], p. XIV.
- (8) H. BUITING, De Nieuwe Tijd [...], p. 77-78, 206-212. De artikelenreeks betreft een reactie op de aanval die de linkse liberaal M.W.F. Treub in een volumineuze studie op vrijwel alle aspecten van het marxisme leverde. Zie: Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx. Eene critische studie (Amsterdam/Haarlem, 1902/1903, 2 delen). De redactie van De Nieuwe Tijd stelt haar meest

eminent theoretici, waaronder dus Wiedijk zelf, in slagorde op om het marxisme te verdedigen. Zie hiervoor: H., BUITING, De Nieuwe Tijd [...], p. 171-190, 206-222. Het dispuut maakt deel uit van de voortdurend terugkerende aandacht, die het blad besteedt aan het (linkse) liberalisme. Ook wat deze kwestie betreft beweert Altena, tegen de feiten in en zonder nadere argumentatie, dat ik er geen aandacht aan zou hebben besteed.

- (9) In het prestigieuze vakhistorische tijdschrift Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden merkt Bob Reinalda, eminent kenner van de Nederlandse sociaal-democratie en vakbeweging op, dat mijn studie, gezien de reusachtige omvang van het materiaal, zeker niet te volumineus is. Voorts zegt hij, dat de keuze voor de thema’s ‘een goede is geweest’ en aangeeft ‘waar de kracht van het boek ligt. Wie wil weten hoe in socialistische kring begin 20e eeuw over bepaalde onderwerpen werd gedacht, vindt hier de opvattingen en onderlinge debatten (met nog steeds de nodige details)’. B. REINALDA, BMGN, deel 119, afl. 3, 2004, p. 440.

A U T E U R S

Jacco Pekelder (°1967) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar hij in 1998 promoveerde op *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen, 1949-1989*, (Amsterdam: Boom 1998). Daarna was hij drie jaar als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen. Sinds 2002 is hij onderzoekscoördinator van het Duitsland Instituut Amsterdam. Hij publiceert vooral over de Koude Oorlog, de Nederlands-Duitse betrekkingen, de relaties tussen de Bondsrepubliek en de DDR en de politieke geschiedenis van Nederland en Duitsland. De laatste tijd concentreert hij zich vooral op de protestbeweging van de jaren zestig en zeventig in West-Duitsland en het politieke geweld dat daaruit voortkwam en op geweld en terrorisme in bredere zin. Met Frits Boterman publiceerde hij onlangs de bundel *Politiek geweld in Duitsland. Denkbeelden en debatten*, Amsterdam: Mets en Schilt Uitgevers, 2005.
pekelder@dia.uva.nl.

Joris Van Elsen (°1981) is licentiaat in de nieuwste geschiedenis KULeuven. Hij is leraar geschiedenis en cultuurwetenschappen aan het Koninklijk Atheneum Kapellen.
jorisvanelsen@hotmail.com

Willie Verhoysen (°1957) studeerde journalistiek (Utrecht) en geschiedenis (Tilburg). Zijn verhandeling voor deze studie gaat over de Nederlandse arbeidersbeweging en het Londens congres van de Tweede Internationale in 1896: *Het schisma bezegeld*. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar onderzoek van de anarchistische beweging in de Spaanse burgeroorlog en de oorsprong van de socialistische arbeidersbeweging in de Lage Landen. Hij publiceerde vooral journalistieke artikelen in het ter ziele gegane weekblad *De Nieuwe, Perspectief* en enkele Nederlandse bladen zoals de *AS*. Momenteel is hij werkzaam als horecaverantwoordelijke in Kunstencentrum Vooruit te Gent.
Willie.Verhoysen@pandora.be

A A N K O N D I G I N G

**L'anarchisme à la UNE
Au Mundaneum jusqu'au 11 septembre 2005 !**

L'anarchisme fait partie de ces mouvements de l'Histoire largement stéréotypés qu'il est difficile de définir. Violence, attentats, insurrections ne sont que le côté percutant d'une réalité bien plus complexe.

Au-delà de ces préjugés, l'exposition découvre la face moins connue de ce courant révolutionnaire. Un courant aux multiples visages, autant qu'il y a d'anarchistes selon certains ! Contre l'Etat: affirmatif ! contre l'autorité: affirmatif ! contre l'église: certainement... Mais contre l'alcool, pour l'amour libre et le végétarisme, le saviez-vous ? Comme on le devine, bien que datant du XIXe siècle, ce courant exerce encore une certaine influence sur les mouvements contestataires actuels tels que l'altermondialisme, le libertarianisme ou encore l'écologisme. Au visiteur de s'en forger une idée au fil du parcours de l'exposition...

L'anarchisme à la UNE vous fera découvrir une sélection étonnante de journaux, brochures et affiches, issue des collections du Mundaneum et complétée par une présentation de livres phares, de sites Internet étonnants et de chansons anarchistes.

Espace d'exposition et Mundaweb ouverts du mardi au dimanche de 12h à 18h

Entrée à l'exposition : 2,50 euros / Tarif réduit (enfants, étudiants, demandeurs d'emploi, seniors et groupe de plus de 10 personnes): 1 euro

Catalogue L'anarchisme à la UNE: 5 euros

Mundaneum

Rue de Nimy 76, 7000 Mons, BELGIQUE

(0032) 065/31.53.43 / www.mundaneum.be / info@mundaneum.be

Contact presse

Delphine Jenart

(0032) 065/39 54 84 ou 0497/82 23 19

p&v

bank

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09)224.00.79 / Fax: (09)233.67.11
e-mail: broodenrozen@amsab.be
Voorzitter: Herman Balthazar
Directeur: Wouter Steenhaut

Brood & Rozen is tevens te verkrijgen bij:

ACCO-Leuven, Tiensestraat 134, 3000 Leuven

DE GROENE WATERMAN, Wolstraat 7, 2000 Antwerpen

Boekhandel FORUM, D. Boucherystraat 10, 2800 Mechelen

Boekhandel MARNIX, Nederkouter 209, 9000 Gent

Nieuwscentrum WALRY, Zwijnaardsesteenweg 6, 9000 Gent

Marxistisch Antiquariaat AURORA, Jean Volderslaan 34, 1060 Brussel